

सार्थ ज्ञानेश्वरी

अध्याय सतरावा

विश्वविक्रसिनी मुद्रा । जेया सांडे तूझी निद्रा ।
तेया नमो जी गणेंद्रा । गुरु तुज ॥ १ ॥

त्रिगुणत्रिपुरीं वेढिला । जीवत्वदुर्गे अडिला ।
तो आत्मशंभु सोडिला । तूझिया स्मृति ॥ २ ॥

ह्यणौनि शिचेंसिं कांटाळा । गुरुत्वे तूं चि आगळा ।
तर्ही हळू मायाजाळा- । माजि तारिता ॥ ३ ॥

जे तूझां चिपीं मूढु । तेयांलागि तुं करतुंडु ।
ज्ञानियां तरि अखंडु । उजू चि अससि ॥ ४ ॥

दैचिकी दीठि पांतां सानीं । तर्हीं निमिळोन्मीळनीं ।
जगा आदि प्रलयो देन्हीं । लिला चि करिसी ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिकरणाचां चाळीं । उठिलीं मदाचां गंधानीळीं ।
पूजिजसि नीळोत्पळीं । जीवभृंगाचां ॥ ६ ॥

पाठिं निवृत्तिकर्णताळें । अहलि तें पूजा विधुळे ।
तेव्हळिं मिरचिसि मोकळें । आंगाचें लेणें ॥ ७ ॥

वामांगिचा लास्यविलासु । जो हा जगद्रूप आभासु ।
तो तांडवमीषें कळासु । दावीसु तूं ॥ ८ ॥

हें असो विस्मो दातारा । तूं होंसि जेयांचा सोयरा ।
सोडिरिकेचिया वेव्हारा । मूकें चि तो ॥ ९ ॥

फेडितां बंधनाचा ठाऊं । तूं जगबद्धु ऐसा आहे ।
धरू चोळघे उवाऊं । तूझां चि आंगीं ॥ १० ॥

दूजेयाचेनि नाचें तेया । देह ही नूरे चि देवराया ।
जाणों आपणपेयां । केलसि दूजा ॥ ११ ॥

ज्या तुझी योगमाया विश्वरूपी प्रफुल्लित आकाराला प्रकट करते त्या जीवरूपी
गणांचा स्वामी असलेल्या त्या तुम्हां श्रीगुरुराजरूपी गणेशाला मी नमन करतो.

सत्त्व, रज, तमरूपी तीन शहरांनीं वेढलेला व जीवभावरूपी दुर्गांत अडकून
पडलेला असा जो आत्मा, तो तुमच्या स्मरणानें श्रीशंकरांनीं मुक्त केला.

म्हणून श्रीशंकरांबरोबर तुलना केली असता गुरुरूपाने तूच विशेष ठरतोस,
तथापि मायासागरांत मुमुक्षुनां तारण्याइतकें हळुवारपणही तुमच्या अंगीं आहे.

जे तुझ्याविषयी अज्ञानी आहेत, त्यांना तुम्ही चक्रतुंड दिसतां;
जे ज्ञानसंपन्न आहेत त्यांना तुम्ही नेहमीं सन्मुखच दिसतां.

आपली दिव्य दृष्टी पाहिली असता, दिसायला लहान दिसते, परंतु त्याच
दृष्टीच्या उघडझांपीनें तुम्ही उत्पत्ती व प्रलय हीं सहजासहजीं घडवून आणता.

प्रवृत्तिरूपी कानाच्या हालण्यानें, मधाचा सुगंधवायू सुटून, त्याला भुलून जीवरूपी भ्रमर
मस्तकावर गोळा झाले. त्या जीवभ्रमररूपी निळ्या कमलांनीं तूं पूजिला गेला आहेस.

निवृत्तिरूपी कानाच्या हालण्यानें ती बांधलेली पूजा विसर्जन
होते; आणि तुम्ही आपल्या सुंदर आत्मरूपानें भासमान होतां.

जो हा जगद्रूप आभास चैतन्यशक्तिरूप भार्येचे नृत्यच होय,
त्यांतील कौश्ल्य तूं आपल्या तांडवाच्या मिषानें दावीत आहेस.

हेंही असो ! तर मोठ्या नवलाची गोष्ट ही आहे, तू ज्याचा
सोयरा होतोस तो सर्व सोयरिकेच्या संबंढाला मुक्तो.

तुम्ही जगाचे बंधनाचा ठावठिकाणाही नाहीसा करितां; आपण जगबंधु
आहांत असा भाव, धरून जे मोठ्या आनंदानें आपल्याला शरण येतात.

हे देवराया, ज्या देहाचे ठिकाणी मीपणा स्थापन करून तुला ज्यानें
आपलें रूप मानलें त्या द्वैताच्या नांवानें स्वतःचां देहही उरत नाहीच.

तूतें करुनि पुढें । जे उपायें घेंति दघडे ।
 तेयां ठाकसि बहुचें पाडें । मागां चि तूं ॥ १२ ॥

जो ध्यानें सुये मानसीं । तेयालागि तूं नाहिं देशीं ।
 ध्यानें चि सरें तेणेंसीं । चालभ तुज ॥ १३ ॥

तूतें सावध चि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें ।
 वेदां हिं येवडें बोलणें । नेघसि कार्नीं ॥ १४ ॥

मौन गा तूझें राशिनांच । आतां स्तोत्रिं कें भांजे हांचं ।
 दीससि तेतुली माव । भजों कायि ॥ १५ ॥

दैचिकें सेचक हों पाहों । तरि भेदितां द्रोहो लाहों ।
 ह्यणौनि आतां काहिं चि नोहों । तुजलागि जी ॥ १६ ॥

जें सर्वथा सर्व ही नोहिजे । तें अद्रुया तूतें लाहिजे ।
 हें जाणें मीं चर्म तूझें । आराध्यलिंगा ॥ १७ ॥

तरि नूरौनि वेगळेपण । रसिं भजिनलें लवण ।
 तैसैं नमन माझें जाण । बहू कायि बोलों ॥ १८ ॥

आतां रीता समुद्रिं रिगे । तो उचंबळतु कुंभु निगे ।
 कां दसी दीपा संगें । दीपू चि होए ॥ १९ ॥

तैसा तूझेया परिणती । मीं पूर्णु जालां श्रीनिवृत्ती ।
 आतां आणीन व्यक्ती । गीतार्थु तो ॥ २० ॥

तरि षोडशाध्याइं शेखीं । तिये समाप्तिचां श्लोकीं ।
 जो ऐसा निर्णयो निष्टंकीं । केला देवें ॥ २१ ॥

जें कृत्याकृत्यव्यवस्था । अनुष्टावेया पार्था ।
 शास्त्र चि एक सर्वथा । प्रमाण तुज ॥ २२ ॥

जे तुम्हांला निराळा असें समजून प्राप्तिसाधनांचे द्वारें तुजकडे धांच
 घेतात, त्यांना तुमची प्राप्ती न होतां तुम्ही सर्व प्रकारें मार्गेंच राहातां.

जो तुमचें ध्यान मनांत करीत बसतो, त्याला तू प्राप्त होत नाहीस; च
 जो ऐक्यबोधांत तुझें ध्यानही विसरतो, ते तुम्हांला अति प्रियकर आहेत.

तूं स्वयंसिद्ध आहेस हें न जाणतां तो सर्वज्ञपणें मिरवितो. वेदांनीं
 जें तुमचें एवढें वर्णन केलें आहे, ते बोलणे तू कानावर घेत नाहीस,

तुमचें राशीवरून मौन असें नांच निघतें, मग तुमची स्तुती करण्याची हांच कशी बरें
 धरावी ? तुझें रूप दिसतें, ती तर माया आहे. तर मग मीं भजन कशाचें करावें ?

तुम्हांला देव कल्पून मी तुमचा सेवक होईन म्हटलें, तर मी तूपणाचा भेद मानल्यामुळे मी
 तुमच्याशी द्रोह केला असें होईल, म्हणुन महाराज ! मी तुझ्यासंबंधाने काहीच नाही.

जेव्हां सर्व भेदभाव सर्वस्वीं सोडावे, तेव्हां अद्वितीय जो तूं त्या तुझी
 प्राप्ती होते. हे आराध्यदेवता गुरुराया; तुमचें हे चर्म मला आतां समजलें,

मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यापासून वेगळें नसून पाण्याशी ऐक्याच्या जाणिवेवाचून
 एकरूप होऊन राहते, तसें हें माझें नमन आहे, हे तूं ध्यानीं घ्यावेस !

पहा रिकामी घागर समुद्रांत बुडविली असतां ती उचंबळत
 भरून निघते, किंवा दिव्याच्या संसर्गानें वात दीवस्वरूपच हाते;

त्याप्रमाणे, हे श्रीगुरो ! श्रीनिवृत्तिनाथ ! मी तुम्हांला नमन करून
 परिपूर्ण झालों आहे. म्हणूनच गीतेचा अर्थ आता प्रगट करीन.

तर सोळाच्या अध्यायाच्या अखेरीस, भगवंतांनीं
 निश्चयात्मक रीतीनें जो असा सिद्धांत प्रस्थापित केला,

कीं, पार्था, जेव्हां कार्य काय, अकार्य काय, हे जाणून घेऊन त्याचे
 अनुष्ठान करण्यास तुला शास्त्रच सर्वथैव प्रमाण मानलें पाहिजे.

तेथ अर्जुनु ह्मणे मानसैं । हें ऐसैं कैसैं ।
जें शास्त्रेंचिण । सूटिका मां ॥ २३ ॥

तरि तक्षकाची फडे । टाकूनि कै तें माणिक काटे ।
कै नाकिचा केंसु जोडें । सिंहाचिये ॥ २४ ॥

मग तेणे तो चोचिजे । तरि चि लेणें पाचिजे ।
यद्दहिं काइ असिजे । रिक्तकंठां ॥ २५ ॥

तैसि या शास्त्रां मोकळी । इया कै वेंटाळी ।
जे येकवाक्यतेचां फळीं । पैसिजे कै ॥ २६ ॥

जालेयां हिं येकवाक्यता । कां लाभे वेळु अनुष्ठितां ।
कैचा पैसार जीविता । एतुलालेया ॥ २७ ॥

आणि शास्त्रें अर्थ देशें काळें । इंहिं चौंहिं एक जें फळे ।
तें वावो किं कामिलें । आघवें चि ॥ २८ ॥

ह्मणौनि शास्त्राचें घडतें । नोहे प्रकारें बहुतें ।
तरि मूर्खां मुमुक्षां एथें । काइ गति ॥ २९ ॥

हा पूसावेया अभिप्रा३० । अर्जुनु करील प्रस्ता३० ।
तो सतरावेया ठा३० । अध्याया येथ ॥ ३० ॥

तरि सर्वविषयिं वितृष्णु । जो सकलकळिं सनुष्णु ।
कृष्णा हिं नवल कृष्णु । अर्जुनत्वे जो ॥ ३१ ॥

शौर्ये जोडिला आधारु । जो सोमवंसिचा शृंगारु ।
सुखदिउपचारु । जेयाची लीला ॥ ३२ ॥

जो प्रज्ञेसि प्रियतमु । विद्यांचा विश्रामु ।
सहचरु मनोधर्मु । देवांचा जो ॥ ३३ ॥

त्यावर अर्जुन मनांत म्हणाला, हे असैं कसैं ?
शास्त्राशिवाय कर्माची सुटका काय म्हणून नाही ?

तक्षकाच्या फणीपाशी येऊन त्याच्या फणीवरील मणी कसा
काढावा ? आणि सिंहाच्या नाकांतील केंस कसा मिळावा ?

मग त्या केसांत तो मणि ओंवायचा, तरच मग तुम्हांला अलंकार
मिळणार ! नाही तर गळा मोकळाच ठेवावा की काय ?

तशीं नाना प्रकारचीं विधानें करणारी शास्त्रें, त्यांना कोण कधी
आकलन करील ? त्यांच्या एकवाक्यतेचें फळ हातीं यावें तरी कसैं ?

जरी एकवाक्यता झाली, तर मग अनुष्ठानाला लागणारा
वेळ कसा सापडणार ? व तसे दीर्घ आयुष्य कोठून लाभणार ?

शिवाय, शास्त्र, अर्थ, देश आणि काळ, या चार साधनांचा एकत्र योग
येऊन, जें फळ लाभणार, सर्वांना हा असला योग कोठून साधणार ?

म्हणून शास्त्रानें सांगितल्याप्रमाणें सर्व घडून येणें, याची शक्यता दिसत
नाही. तर मग अशा स्थितींत अज्ञानी मुमुक्षु लोकांस कोणता मार्ग आहे ?

ही शंका भगवंताला विचारण्याचा प्रस्ताव अर्जुन
करतो, तो या सतराव्या अध्यायाचा मूळ विषय होय.

तर सर्व विषयांविषयीं निरिच्छ व सकळ कलांत प्रवीण, आणि श्रीकृष्ण
खरा, आणि अर्जुनाच्या रूपानें श्रीकृष्णालाही आनंद देणारा असा जो कृष्ण

अर्जुन कसा होता ? जो शौर्याचा आधार, जो सोमवंशाचें
भूषण, उपकार करणे हीच ज्याची लीला आहे,

प्रज्ञेचा तर तो प्रियतम होता जो ब्रह्मविद्येचें विश्रांतिस्थान,
आणि जो सदैव श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणांत असणारा,

अर्जुन उवाच-

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये, शास्त्रविधिम्, उत्सृज्य, यजन्ते, श्रद्धया, अन्विताः,

तेषाम्, निष्ठा तु, का, कृष्ण, सत्त्वम्, आहो, रजः, तमः

अर्जुन म्हणाला, श्रीकृष्णा, जे कोणी शास्त्रविधीला सोडून केवळ श्रद्धेने यजन करतात, त्यांना कोणती गती लाभते ? सात्त्विक ? राजस ? की तामस ?

तो ह्मणे गा तमालश्यामा । इंद्रियां फाचलेयां ब्रह्मा ।
तूझा बोलु येकु आह्मां । साकांक्षु पै जी ॥ ३४ ॥

जें शास्त्रेवांचौनि आणिकें । प्राणियां स्वमोक्षु न दखें ।
ऐसें जें कैपक्षें । बोलिलें देवें ॥ ३५ ॥

तरि न मिळे चि तो देशु । नोहे चि काळा अवकाशु ।
जो करचि शास्त्राभ्यासु । तो ही दूरि ॥ ३६ ॥

अभ्यासीं चिरजिया । होति जिया सामग्रिया ।
तेयाही नाहिं आपैतिया । तेणें वेळें ॥ ३७ ॥

उजू नोहे चि प्राचीन । नेंदी चि प्रजा संवाहन ।
ऐसें ठेले आपादान । शास्त्रांचें जेया ॥ ३८ ॥

किंबहुना शास्त्रविधिं । एक ही न लाहांती चि नखी ।
ह्मणौनि उखीविखी । सांडिली जिहिं ॥ ३९ ॥

परि निर्द्वारुनि शास्त्रें । अर्थानुष्ठानें पक्वें ।
नांदताति परत्रें । आचारें जे ॥ ४० ॥

तेयां ऐसें आह्मीं होआवें । ऐसी चाड बांधौनि जीवें ।
घेंति तेयाचे मागावे । आचरावेया ॥ ४१ ॥

धडेयांचेयां आखरा- । तळिं बाळ लिहे दातारा ।
कां पुढां सूनि काठिकारा । अक्षमु चाले ॥ ४२ ॥

तो अर्जुन म्हणाला; तमाल वृक्षाप्रमाणें श्यामवर्ण असलेल्या श्रीकृष्णा, सर्व इंद्रियांस प्रत्यक्ष भोगतां येणाऱ्या परब्रह्मा, तुझें बोलणें आम्हांला संशययुक्त वाटतें.

प्राणिमात्राला शास्त्रज्ञानावांचून मोक्षप्राप्ती होत नाही
असें शास्त्राचा पक्षपात धरून तूं काय म्हणून म्हणालास ?

तर शास्त्रांप्रमाणें कर्माचरण करण्याला योग्य म्हणून सांगितलेली जागा मिळत नाही,
तेव्हा मोकळावेळही नाही आणि शास्त्राचा अभ्यास करविणारा गुरु, हा तर, दूरच राहिला,

आणि अभ्यासाला साह्य करणाऱ्या ज्या सामुग्री
त्याही अभ्यास करण्याच्या वेळेला अनुकूल नसतात.

तसेंच, पूर्वकर्म अनुकूल नसल्यामुळे बुद्धीही सहाय्यक
होत नाही. म्हणून शास्त्राचे अध्ययन होऊ शकले नाही,

किंबहुना शास्त्राविषयीचा एकही निश्चय अवगत होत नाही,
असे पाहून ज्याने शास्त्राध्ययनाचा विचार सोडून दिला

पण शास्त्राचा अभ्यास करून व शास्त्रांच्या अर्थाप्रमाणें
पक्व आचरण करून, जो परलोकात सुखाने नांदत आहेत,

त्यांच्या प्रमाणें आपण व्हावें अशी अंतःकरणात इच्छा
बाळगून, तसे आचरण करण्याकरितां जे त्यांचे कित्ते घेतात.

महाराज जसे मूल पुस्तकाच्या धड्यातील अक्षराखाली त्या चळणाची
अक्षरें काढतो, किंवा डोळस मनुष्यास पुढें करून आंधळा मनुष्य वाट चालतो.

तैसैं सर्वशास्त्रनिपुण । तेयांचें जें आचरण ।
तें चि करीति प्रमाण । आपुलिये श्रद्धे ॥ ४३ ॥

मग शिवादिकें पूजनें । भूम्यादिकें महादानें ।
अग्निहोत्रादि यजनें । करिति जे श्रद्धा ॥ ४४ ॥

तरि तिया सत्वरजतमां- । माजि कोणि पुरुषोत्तमा ।
गति होये ते आह्वां । सांघिजो जी ॥ ४५ ॥

जो निगमपद्माचें पराग । जो वैकुंठपीठिचें लिंग ।
जिये जेयाचिया जग । अंगद्वया ॥ ४६ ॥

काळु सवियां चि वाडु । लोकोत्तरु प्रौढु ।
अद्वितीयु गूढु । आनंदघनु ॥ ४७ ॥

इयें श्लाघ्यजती जेणें बीकें । जेयाचेनि आकाशअंग असिकें ।
तो श्रीकृष्णु स्वमुखें । बोलतुसे ॥ ४८ ॥

श्रीभगवान उवाच -

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां श्रुणु ॥ २ ॥

त्रिविधा, भवति, श्रद्धा, देहिनाम्, सा, स्वभावजा, ।
सात्त्विकी, राजसी, च, एव, तामसी, च, इति, ताम्, श्रुणु

श्रीकृष्ण म्हणाले, मनुष्याची केचळ स्वभावतः उत्पन्न झालेली श्रद्धा,
ती सात्त्विक, राजस आणि तामस अशी तीन प्रकारची असते. ती ऐक.

ह्यणे पार्था तुझा अतिसो । घेइं गा आह्मीं जाणतसों ।
शास्त्रअभ्यासाचा आडसो । मानितोसि किं ॥ ४९ ॥

नसुदिया चि श्रद्धा । झोंबों पाहांसि परमपदा ।
तरि तैसैं हें प्रबुद्धा । सोहपें नोहे ॥ ५० ॥

श्रद्धा म्हणितलेया चि साठीं । पातिजों नये किरिटी ।
कायि द्विजु अत्यंजु घृष्टी । अत्यंजु नोहे ॥ ५१ ॥

त्याप्रमाणें, जे सर्व शास्त्रांत निपुण आहेत त्यांचें आचरण
प्रमाण मानून मोठ्या श्रद्धालुपणानें जे त्यांच्या मार्गानें जातात,

श्रद्धायुक्त मनानें जे शिवादि देवतांचें पूजन, भूम्यादिकांचीं
महादानें, अग्निहोत्रादि यज्ञविधी, हीं कर्म श्रद्धेनें करतात,

अशा पुरुषांना, अहो भगवंत, सत्त्व, रज व तम,
यांपैकी कोणती गती लाभते, तें आम्हांस सांगावें.

तेव्हां जे वैकुंठपीठाचे स्वामी, वेदरूपी कमलांतील
पराग, ज्यांच्या अंगाच्या छायेमध्ये हें जग आकार धरतें.

काळ हां स्वभावतःच बलाढ्य, अलौकिक व भव्य
आहे, तो अद्वैतस्वरूप असून गूढ व आनंदघन आहे,

पण यांनाही ज्या सामर्थ्यानें श्लाघ्यता प्राप्त होते, ती शक्ती,
ज्याचे अंगी आहे, तो श्रीकृष्ण भगवान आपल्या मुखांनें सांगत आहे.

भगवंत म्हणाले, पार्था, तुझा आग्रह मला कळला.
तुला शास्त्राच्या अभ्यासाचा अडथळा वाटतो ना !

तूं नुसत्या श्रद्धेनेंच मोक्षप्राप्ती करून घेऊं पहात आहेस खरा;
पण हे जात्या अर्जुना परम पदाची प्राप्ती तशी सोपी नाही,

अर्जुना आमची श्रद्धा आहे, असे म्हणून मग मुक्ती मिळेल असे समजू
नकोस, अंतःस्थाच्या संगतीनें उत्तम कुळी जन्मलेला नीच होत नाही काय ?

गंगोदक जर्झीं जालें । तर्झीं मद्यभांडां आलें ।
घेऊं ये काहिं केलें । विचारिं पां ॥ ५२ ॥

चंदनु हाये शीतळु । परि अग्निं पावे मेळु ।
तो हातिं धरिलेयां जाळुं । न शके काई ॥ ५३ ॥

कां कीडाचिये पुटीं । पडिलें सोनें किरिटी ।
घेतलेयां सोळेंसाठिं । नागवी नां ॥ ५४ ॥

तैसें श्रद्धेचें दळवाडें । आंगें किर चोखडें ।
परि प्राण्यांचां पडे । विभागें जै ॥ ५५ ॥

आणि प्राणिये तंव स्वभावें । अनादिमायाप्रभवें ।
गुणाचे चि आघवे । वळिले आथि ॥ ५६ ॥

तेथ ही दोनि गुण खंचति । मग एकु धरी उन्नति ।
तैं तैसी चि होती वृत्ति । जीवांचिया ॥ ५७ ॥

वृत्ती ऐस्यें मनीं धारिति । मना ये ऐसी क्रिया करिति ।
केलेयां ऐस्यें वरीति । मरौनि देह ॥ ५८ ॥

बीज मोडे झाड होये । झाड सुकलें विजिं माये ।
ऐसेनि कल्पकोडी जाये । जाति न नशे ॥ ५९ ॥

तियापरिं इयें अपारें । होत जांत जन्मांतरें ।
त्रिगुणत्व न व्यभिचरे । प्राण्यांचे ॥ ६० ॥

ह्यणौनि प्राण्यांचां पैकीं । पडिली श्रद्धा अवलोकिं ।
होये गुणासारिखी । तिहीं येयां ॥ ६१ ॥

विपायें वाडे सत्व शुद्ध । जेधवां ज्ञान चि करी साध ।
परि येका दोनि चोखद । येर आहाति ॥ ६२ ॥

अर्जुना ! गंगोदक झाले तरी, मद्याच्या पात्रात ठेवले असता
ते काही केले तरी सेवनीय होत नाही, याचा विचार कर.

चंदनाचे लाकूड थंड खरे, पण त्याचा जर अग्नीशीं मेळ झाला,
तर तो हाती धरला असता हात पोळल्यावाचून राहिल काय ?

अर्जुना ! हीणकट सोने आटवित असता त्यांत उत्तम सोनें पडलें,
तर ते चोख सोने समजून घेतल्यास आपण फसणार नाही का ?

त्या प्रमाणें श्रद्धेचें स्वरूप स्वभावतः शुद्ध आहे; तरी जेव्हा
ती निरनिराळ्या प्राण्यांच्या ठिकाणी विभागली जाते,

प्राणी तर मुळात स्वभावतः अनादी मायेच्या
उत्पन्न झालेल्या त्रिगुणांचे बनलेलें असतात.

त्या त्रिगुणांतदेखील दोन गुण कमी होतात व एक वाढतो तेंव्हा
त्या वेळेला जीवांच्या वृत्ती त्या वाढत्या गुणांसारख्या होतात.

वृत्ती स्फुरते तेव्हा ते प्राण्याचे मनच वृत्तिरूप होते. मनाप्रमाणें
कर्माचार घडतो, कर्माप्रमाणे मृत्यूनंतर नवीन देह धारण करतात.

बीज नाहीसे होऊन झाड उत्पन्न होते व झाड नाहीसे होतें आणि बीजांत समावतें,
हा क्रम कोठ्यवधि कल्पें चालला तरी मूळ झाडाची जात काहीं नाहीशी होत नाही,

त्याप्रमाणें अगणित जन्मांतरें लाभलीं, आणि नष्ट
झालीं, तरी त्यांच्यातील तीन गुणांचा बदल होत नाही.

म्हणून प्राण्यांच्या चांट्याला जी श्रद्धा येते, ती
त्यांच्या गुणांच्या अनुरोधानें असते अस्यें समज.

कदाचित् शुद्ध सत्त्वाची वाढ झाली असली, तर श्रद्धा ज्ञानाला
हांकारते; परंतु शुद्ध सत्त्वगुणाला इतर दोघे चिरुद्ध आहेत.

सत्वाचेनि आंगलगे । ते श्रद्धा मोक्षफळा रिगे ।
तंच रजतम उगे । कां पां राहाति ॥ ६३ ॥

मोडूनि सत्वाची त्राये । रजोगुणु आकाशें जाये ।
तेव्हां ते चि श्रद्धा होये । कर्माची केरसुणी ॥ ६४ ॥

मग तमाची उठी आगि । तेधवां ते चि श्रद्धाभंगी ।
हों लागे भोगालागि । भलेतेया ॥ ६५ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा, सर्वस्य, श्रद्धा, भवति, भारत,
श्रद्धामयः, अयम्, पुरुषः, यः, यच्छ्रद्धः, स, एव, सः

हे अर्जुना, प्रत्येकाची श्रद्धा सत्त्वादि संस्काराप्रमाणें असते. कारण हा जीव
श्रद्धामय आहे. तो पुरुष ज्या श्रद्धेने युक्त असतो तो तो त्या योग्यतेचा असतो.

एवं सत्त्वरजतमां । वेगळाली श्रद्धा सुवर्मा ।
नाहिं भूग्रामां- । माजि येयां ॥ ६६ ॥

ह्यणौनि श्रद्धा स्याभाविक । असे गुणत्रयात्मक ।
रज तम सात्त्विक । भेदिं इहिं ॥ ६७ ॥

जैस्ये जीवन चि उदक । परि विषीं होये मारक ।
कां मिरियांमाजि तीख । उंसिं गोड ॥ ६८ ॥

तैसा बहुचस्ये तमें । जो सदा होये निमे ।
तेथ श्रद्धा परिणमे । तें चि होउनि ॥ ६९ ॥

मग काळजा आणि मसि । न दिसे चिंचना जैसी ।
ते चि श्रद्धा तामसी । सिनानी नाहिं ॥ ७० ॥

तैसी चि राजसी जीविं । रजोमय जाणावी ।
सात्त्विकीं आघवी । सत्त्वाचि चि ॥ ७१ ॥

सत्त्वगुणाच्या अनुरोधानें जी श्रद्धा असते, ती मोक्षरूप फलापर्यंत
जाते, पण अशा प्रसंगीं रज, तम, गुण हे का स्वस्थ बसतील,

सत्त्व गुणांचा आश्रय नाहीसा करून जेव्हा रजोगुणाची झेप फार वाढते
तेव्हा तीच श्रद्धा त्याच वेळीं ती जणूं कर्म झाडायची केरसुणीं बनते.

मग तमोगुणाचा ज्या वेळेस जोर होतो, तेव्हा त्या श्रद्धेचा भंग
होऊन तीच श्रद्धा भलत्याच विषयभोगांकडे माणसाला खेचून नेते.

हे सुवर्मा, या जीवसमुदायांत सत्त्व, रज व तम
यांपासून अल्प अशी निर्दोष श्रद्धा लाभूच शकत नाही.

तेव्हां, श्रद्धा हें तत्त्व स्याभाविकच आहे, पण जी श्रद्धा असते
ती सात्त्विक, राजस, तामस अशा भेदाने त्रिगुणात्मकच असते,

जस्ये जीवनतत्त्व म्हणजेच उदक; परंतु विषाशीं युक्त झालें असतां तें
मारक होतें, मियामध्यें तिखट आणि उसामध्यें गोड रूप धारण करतें,

तसे तमोगुणातच ज्याचे जन्म व मृत्यू घडतात, त्या
प्राण्यांच्या ठिकाणीं श्रद्धा ही तमोरूपानेच परिणाम पावते,

मग ज्याप्रमाणे काजळ व काजळाची शाई यांत कांहीं भेद करतां
येत नाही, त्याप्रमाणे तामसी श्रद्धा व तमोगुण हे निराळे नसतात,

त्याचप्रमाणें रजोगुणयुक्त जीवाची श्रद्धा राजसी आणि
सात्त्विकांच्या ठिकाणीं असणारी सगळी सत्त्वगुणमय असते.

ऐसेनि हा सकळु । जगडंबरु निखळु ।
श्रद्धेचा चि केवळु । चोतिला असे ॥ ७२ ॥

परि गुणत्रयचसे । त्रिविधपणाचें लासे ।
श्रद्धे जें उठिलें असे । तें चि चोळख ॥ ७३ ॥

तरि जाणिजे झाड फुलें । मानस जाणिजे चोलें ।
भोगें जाणिजे केलें । पूर्वजन्मीचें ॥ ७४ ॥

तैसिं जिहिं जिहिं चिन्हीं । श्रद्धेचीं रूपें तिन्हीं ।
देखति ते चानी । अवधारिं पां ॥ ७५ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

सात्त्विक श्रद्धेनें युक्त असे मनुष्य देवांची उपासना करतात; राजस श्रद्धेचे पुरुष यक्ष व राक्षस
यांचे पूजन करतात आणि इतर तामस श्रद्धेचे मनुष्य प्रेतें व भूतें यांची उपासना करतात.

तरि सात्त्विकी श्रद्धा । जेयांचा होये बांधा ।
तेया बहू करुनु मेधा । स्वर्गिची आथि ॥ ७६ ॥

ते विद्याजात पढति । यज्ञक्रिया निवडिति ।
किंबहुना पडति । देवपैकिं ते ॥ ७७ ॥

आणि श्रद्धा राजसां । घडिजे वीरेशा ।
ते भजति राक्षसां । खेचरां हान ॥ ७८ ॥

जीवचधें साधूनि बळि । भूतप्रेतकुळें मौळी ।
श्मशानीं संध्याकाळीं । पूजिति जे ॥ ७९ ॥

ते तमोगुणाचें सार । काढूनि निर्मिले नर ।
जाण तामसियेचें घर । श्रद्धेचें तिये ॥ ८० ॥

अशा प्रकारे सर्व जगाचा पसारा
केवळ श्रद्धेचाच बनला आहे,

परंतु त्रिगुणांच्या आधीन असल्यानें त्यांच्या ठिकाणीं असलेल्या
श्रद्धेमध्येही तीन प्रकारचें चिन्ह उत्पन्न झालें आहे असें तूं समज.

ज्याप्रमाणे फुलावरून झाड ओळखावे किंवा बोलण्यावरून जसें मन
जाणतां येतें, सुखदुःखभोगावरून पूर्वजन्मीचे पुण्य-पाप ओळखावे,

त्याचप्रमाणें ज्या चिन्हांनीं श्रद्धेचीं ही तीन्ही रूपें
ओळखता येतील, त्या लक्षणाची खूण सांगतों, ती ऐक.

यजन्ते, सात्त्विका, देवान्, यक्षरक्षांसि, राजसाः,
प्रेतान्, भूतगणान्, च, अन्ये, यजन्ते, तामसाः, जनाः

ज्यांचा पिंड स्वाभाविक सात्त्विक श्रद्धेचा बनला
आहे, त्यांना बहुतकरून स्वर्गसुखाची आवड वाटते.

ते सर्व विद्या शिकतात, व यज्ञादि कर्मे करण्याचे ठिकाणी
त्यांची श्रद्धा असते. फार काय ? ते देवलोकास पावतात.

आणि, अर्जुना, ज्यांचे अंतःकरणात स्वाभाविक राजस
श्रद्धा आहे, ते राक्षस व यक्ष यांचें भजन करतात.

ते जीवांचा वध करून बळी देतात, आणि
श्मशानामध्ये भूतप्रेतादि कुळांचे पूजन करतात,

असे स्वाभाविक तामस श्रद्धेचे पुरुष म्हणजे तमोगुणाचा अंगरस काढून
बनविले आहेत, आणि ते तामसी श्रद्धेचें घर आहेत, असें समज.

ऐसां इहिं तिहिं लिंगीं । त्रिविध श्रद्धा जगीं ।
पैं हैं इं ययालागि । सांघतसें ॥ ८१ ॥

जे हे सात्त्विक श्रद्धा । जतना धरावी प्रबुद्धा ।
येरी दोन्हीं विरुद्धा । सांडाघिया ॥ ८२ ॥

हे सात्त्विकी श्रद्धा जेया । निर्वाहार्तीं होये धनंजया ।
बागुलु नाहिं तेया । कैवल्य ते ॥ ८३ ॥

तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र । नालोडू सर्वशास्त्र ।
सिद्धांतु नव्हंतु सतंत । तेयाचां हाती ॥ ८४ ॥

परि श्रुतिस्मृतीचे अर्थ । जे आपण होउनि मूर्त्त ।
अनुष्ठानें जगा देत । वडिल जे गा ॥ ८५ ॥

तेयांचिं आचरतिं पाउलें । पाहुनि सात्त्विक श्रद्धा चाले ।
तो तें चि फळ ठेचिलें । ऐसें पावे ॥ ८६ ॥

पैं येकु दीपु लागी सायासें । आणिकु फांकावेया तेथ बैसे ।
तरि काइ प्रकाशें । वंचिजे गा ॥ ८७ ॥

कां येकें मोल अपार । वेचुनु बांधलें ढवळार ।
तो सुरवाडु वस्तिकर । न भोगि काइ ॥ ८८ ॥

हें असो जो तळें करी । तेयाची चि तृषा हरी ।
तें सर्वा आन करी । हें विचारिं पां ॥ ८९ ॥

हें बहू काइ बोलों पैं गा । एका गौतमासी चि गंगा ।
एरां समस्तां काइ गा । चोहळ जाली ॥ ९० ॥

ह्यणौनि आपलिया परि । शास्त्र अनुष्ठिति कुसरी ।
तेयांतें श्रद्धाळु जो चरी । तो मूर्खु ही तरे ॥ ९१ ॥

याप्रमाणें सात्त्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची
श्रद्धा जगांत आहे. परंतु मी हें एवढ्याकरितां सांगत आहे,

कीं हे सुज्ञ अर्जुना, या तीन्हीपैकीं जी सात्त्विक श्रद्धा, तिचा स्वीकार
करावा; आणि दुसऱ्या ज्या दोन्ही श्रद्धा घातक आहेत, त्यांचा त्याग करावा.

अर्जुना या सात्त्विक बुद्धीची ज्याच्या कडून
जोपासना हाईल, त्याला मोक्षाची भीती वाटत नाही,

तो मनुष्य वेदांचे पठण न करो, तो सर्व शास्त्रांचें अध्ययन न
करीना का ? अथवा त्याला शास्त्रातील सिद्धान्त अवगत न होवो,

परंतु जें श्रुतिस्मृतींचें अध्ययन करून मूर्तिमंत वेद बनतात,
व जगाला जे श्रेष्ठ लोक आपल्या आचरणाने तसे धडे देतात,

त्यांच्या अचाररूप पाचलावर पाऊल ठेवूनच जो सात्त्विक श्रद्धेनें
चालतो, त्याला तेच फळ अगदीं ठेवल्यासारखें प्राप्त होतें.

एक मनुष्य प्रयत्नाने दिवा लावित आहे आणि दुसरा ह्या आयत्या पाजळलेल्या
दिव्यावर आपला दिवा लावतो, म्हणून त्याला प्रकाश मिळत नाही काय ?

किंवा एकांनें अपार द्रव्य वेंचून घर बांधलें, तर तेथे वस्तीलां
आलेल्या वाटसरू त्या घराचे सुख भोगीत नाही काय !

किंवा, जो तळे बांधतो, त्याचीच काय तहान त्यातील पाण्यानें भागते ? किंवा
घरी शिजविलेले अन्न स्वयंपाक्यासच मिळतें; दुसऱ्याला मिळत नाही काय ?

अर्जुना, फार काय सांगू ? गौतमाने गोदाचरी आणली ती काय त्याच्या
साठीच गंगा असते आणि बाकीच्या इतर जगाला ती ओढा झाली काय ?

म्हणून आपल्या सामर्थ्यानुसार जे शास्त्राज्ञेप्रमाणे सर्व कर्म यथास्थित
करतात त्यावर श्रद्धा ठेवून जो त्यास अनुसरतो, तो अजाणही तरून जातो.

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दंभाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

अशास्त्र, विहितम्, घोरम्, तप्यन्ते, ये तपः, जनाः,
दम्भ, अहङ्कार, संयुक्ताः, काम, राग, बल, अन्विताः

जे लोक, दंभ च अहंकार यांनी युक्त होऊन, आभिलाषा आसक्ती यांच्या
आग्रहाच्या बळानें शास्त्रसंमत नसलेले घोर तप आचरण करतात.

ना शास्त्रोचेन किर नावें । खांकरुं हिं न ये थावें ।
परि शास्त्रज्ञा हिं सींचे । टेंकों नेंदि ॥ ९२ ॥

वडिलांचिया क्रिया । छांदसत्त्वं चांकुलिया ।
दावीती डाकुलिया । वाजवीति ॥ ९३ ॥

आपुलेनी चि आटोपें । धनत्वाचेनि दर्पें ।
साचाचि खंडित तपें । आदरिलीं ॥ ९४ ॥

आपुलिया पुढिलाचेया । आंगा घालून कातिया ।
रक्ता मांसा प्राणितिया । भरूं भरूं देती ॥ ९५ ॥

रिचवीति जळतां कुंडीं । लाविति चेडेयाचां तोंडीं ।
नवसिये देंत उंडी । बाळकांची ॥ ९६ ॥

आग्रहाचिया उजरिया । क्षुद्रदेवतां वऱ्हीयां ।
अन्नत्यागें सातरिया । टाकिति एक ॥ ९७ ॥

आगा आत्मपरपीडा । बीज तमक्षेत्रीं सुहाडा ।
पेरिति मग पुढां । तें चि पीके ॥ ९८ ॥

बाहिं नाहिं जोडि आपुलेया । आंगें नहती चि धनंजया ।
मग चिंति तें तेयां । होये कां ऐसैं ॥ ९९ ॥

वैद्यातें करीति साळा । रसु घाली पांउखळा ।
तो रोगिया विव्हाळा । सोचता होये ॥ १०० ॥

ज्यांना खरोखर शास्त्रांचें अध्ययन तर नाहीच, त्यांप्रमाणें वागण्याचां जे
प्रारंभही करीत नाहीत, व जे शास्त्रज्ञांना उंबऱ्यांतही ऊभे करीत नाहीत;

श्रेष्ठांच्या उत्तम कर्माना पाहून चांकुल्या दाखवतात
आणि पंडितांची चुटक्या वाजवून चेष्टा करतात,

आपल्या शहाणपणानें व श्रीमंतीच्या गर्वानें आपल्याच कुर्च्यांत
असतात, व जे खरोखरी पाखांड मतांचीं तपें आदरपूर्वक करतात,

आणि जे आपल्या व दुसऱ्याच्या अंगावर शस्त्रांचे प्रहार
करून त्यांच्या रक्तमांसाने यज्ञपात्र कांठोकांठ भरतात,

आणि मग ते जळत्या कुंडांत ओततात, व चेटुकाच्या तोंडी
लावतात जे आपला नवस पुरा करण्यासाठीं मुलांचे बळी देतात,

क्षुद्र देवतांना भलतेच महत्त्व देऊन काही लोक सात सात
दिवस अन्नाचा त्याग करून त्यांची उपासना करतात,

हे सुद्ध अर्जुना ! ते तमोगुणाच्या क्षेत्रांत आत्मक्लेश व
परपीडा यांचें बी पेरतात, मग पुढे पीकही तमोगुणाचेच येते.

धनंजया, आपल्या बाहूंमध्ये बळ नाही, आणि नावेचा सुद्धां आश्रय
करीत नाही, अशा मनुष्याची समुद्रांत जशी अवस्था होते,

किंवा वैद्याचा द्वेष करून जो औषध पायतळी फेकून
देतो तो रोगी यातनांपासून मोकळा होईल काय ?

नाना पढिकराचेनि सलें । काठी आपुले डोळे ।
तें वोणवा चाले आंधळें । जैसें ठाके ॥ १०१ ॥

तैसें तेयां तामसां होये । जें निंदूनि शास्त्रांची सोये ।
सैघ धांवति मोहें । आडाइले ॥ १०२ ॥

कामु करवी तें करिति । क्रोधु मारवी तें मारिति ।
किंबहुना मातें दुखविति । दुःखाचां गुंडां ॥ १०३ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

जे शरीराच्या रूपात असलेल्या भूतांच्या समुदायास कृश करतात, आणि शरीराच्या अंतर्गामी
असणाऱ्या मलाही कृश करणारे असतात, ते अज्ञानी लोक आसुरी स्वभावाचे आहेत, असें समज.

आपुलां परावां देहीं । जें वीरुं करिति काहिं ।
तें मज आत्मेयां पाहिं । होये सीणु ॥ १०४ ॥

पैं वाचेचेनि पालवें । पापिया तेयां नातळावें ।
परि पडिलें सांघावें । त्यजावेया ॥ १०५ ॥

प्रेत बाहिरें घालिजे । कां अंत्यु जैसा भखळिजे ।
हें असो हातें क्षालिजे । कष्पळातें ॥ १०६ ॥

तेथ शुद्धिचेया आशा । तो लोपु न मानावा जैसा ।
तेयातें सांडावेया तैसा । अनुवादु हा ॥ १०७ ॥

परि अर्जुना तूं तेयातें । देखसी तैं स्मर हो मातें ।
जें आन प्रायश्चित्त येथें । मानैल ना ॥ १०८ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

किंवा डोळस माणसाच्या द्वेषाने जो आपलें डोळे काढतो,
त्या आंधळ्याची जशी आपल्याच घरांत गती खुंटते,

त्या प्रमाणें शास्त्रांचें वळण धिक्कारून अविचारानें, अविचेकाने वाटेल तशा
स्वैर वर्तनाच्या आरण्यात जे सैराचैरा धावतात; त्या आसुरांची ही गत होते.

कामवासना जे करवील ते करतात, क्रोध मारवील त्याला मारतात, तर
सर्वांचा हृदयस्थ जो मी, त्या मलाही दुःखाच्या दगडाखाली पुरतात.

कर्षयन्तः, शरीरस्थम्, भूतग्रामम्, अचेतसः, माम्,
च, एव, अन्तः, शरीरस्थम्, तान्, विद्धि, आसुरनिश्चयान्

ते आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीराला जें जें दुःख
देतात, तेव्हा सैर्य दुःख मज आत्मस्वरूपालाच होते.

वाचेच्या पदरानेही त्या पाप्यांना स्पर्श करूं नये; पण असे पापी टाळावे,
असा बोध करण्यासाठी, आम्हांला त्यांच्याविषयी बोलावें लागलें.

प्रेत घरांबाहेर काढावे लागतें, अथवा अंत्यजाचा त्याग करण्या
करितां बोलावें लागतें, मळ धुताना हातानेच धुवावा लागतो.

तिथें शरीरशुद्धीसाठीं ती घाण जशी आपण मनावर घेत नाही. त्या
प्रमाणें त्या आसुरी लोकांचा त्याग करण्याकरितां हें त्यांच्याविषयी बोलणे आहे.

तरी अर्जुना ! रजोगुणी श्रद्धेचा पुरुष दृष्टीस पडताच, त्या वेळीं तूं
माझें स्मरणकर, कारण दुसरें कुठलेंही प्रायश्चित्त इथें उपयोगीं पडत नाही.

आहारः, तु, अपि, सर्वस्य, त्रिविधः, भवति, प्रियः,
यज्ञः, तपः, तथा, दानम्, तेषाम्, भेदम्, इमम्, शृणु

प्रत्येकाचा आवडीचा जो आहार, तोही तीन प्रकारचा असतो; आणि तसेच यज्ञ,
तप आणि दानही तीन तीन प्रकारची आहेत. त्यांचे भेद तुला सांगतो ते ऐक.

ह्यणौनि श्रद्धा जे सात्त्विकी । पुढुतिं तिये चि पै एकी ।
जतन कराची नीकी । सर्वापरीं ॥ १०९ ॥

धरावा तैसा संगु । जेणे पोखे सात्त्विक लागु ।
सत्त्ववृद्धिचा भागु । आहारु घेपे ॥ ११० ॥

यद्दिविं तद्दीं पाहिं । स्वभावो वृद्धीचा ठांड ।
आहारु वांचौनि नाहिं । बळि हेतु ॥ १११ ॥

प्रत्यक्ष पाहे पां वीरा । जो सावधु घे मदिरा ।
तो होउनि ठाके माजिरा । तिये चि क्षणीं ॥ ११२ ॥

कां जो सर्वान्नरस सेवी । तो व्यापिजे वायुस्वभाविं ।
दाहक जाली निवची । पथ्यादिक ॥ ११३ ॥

नातरि अमृत जेयापरीं । घेतलें अमरां करि ।
कां आपुलेया ऐसें करी । सेविलें विष ॥ ११४ ॥

तेचि घेपे जैसा आहारु । धातूं तैसा चि होये आकारु ।
धातू ऐसा अंतरु । भावो पोखे ॥ ११५ ॥

जैसें भांडेयाचेनि तापें । आंतुल उदक तापे ।
तैसी धातुवसें आटोपे । चित्तवृत्ती ॥ ११६ ॥

ह्यणौनि सात्त्विकु रसु सेविजे । तैं सत्त्वाची वाढि पाविजे ।
राजसां तामसां होइजे । येरि रसिं ॥ ११७ ॥

तरि सात्त्विकु कोणु आहारु । राजसा तामसा काइ आकारु ।
हैं सांधों करीं आदरु । आकर्णनीं ॥ ११८ ॥

यासाठीं जी सात्त्विकी श्रद्धा मी आतां सांगणार
आहें, तीच एक सर्व प्रकारानें चांगली जतन करावी.

ज्या योगाने सात्त्विक श्रद्धा वाढेल, त्याचाच संग करावा; आणि ज्या
अन्नाच्या सेवनानें सात्त्विक वृद्धी वाढेल, असाच आहार सेवन करावा.

वास्तविक पाहा, स्वभाव वनण्याच्या कामीं
आहाराचांचून दुसरें कोणतेंही प्रबल साधन नाहीं.

अर्जुना, प्रत्यक्ष पाहा कीं, एखाद्या सावध माणसानें जर
मदिरापान केलें, तरच त्याच क्षणीं तो उन्मत्त होतो.

जो मनास येईल, तें अन्न सेवन करतो, तो वात व कफ यांच्या स्वभावाने
व्यापिला जातो. एखाद्याला ताप आल्यावर दूध वगैरे त्याला शांत करील काय ?

किंचा अमृत प्राशन केले असता ते मृत्यू निवारण
करते किंचा विषाचें सेवन केलें असतां मृत्यू प्राप्त होतो,

त्याप्रमाणें, जसें अन्न भक्षण करावें तसाच शरीराच्या रक्तमांसादि
धातुरसाप्रमाणेंच मनुष्याच्या मनांत भावना पोसल्या जातात.

ज्या प्रमाणे भांडे तापलें म्हणजे आंतलें पाणीही तापतें; त्याप्रमाणे शरीरातील
धातू जसेसात्त्विक, राजस, तामस, असतील, त्याप्रमाणे चित्तवृत्ती व्यापिली जाते.

म्हणून, सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें असतां, सत्त्वगुणांची वाढ
होते. आणि इतर आहारामुळें राजस, तामस गुणांची वृद्धी होते.

याकरिताच सात्त्विक आहार कोणता राजस व तामस
आहाराचें स्वरूप काय, हे आता सांगतो, लक्षपूर्वक ऐक,

आणि येकसरेया आहारा । कैसेनि तिनि मोहरा ।
जालिया तें हिं चीरा । रोकडें दाउं ॥ ११९ ॥

तरि जेवणाराचिया रुची । निष्पत्ति कीं बोनेयांची ।
आणि जेविता तंव गुणाची । दासि होये ॥ १२० ॥

जो जीउ कर्ता भोक्ता । तो गुणातच स्वभावता ।
पाचौनियां त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा ॥ १२१ ॥

हणौनि त्रिविध आहार । यज्ञ हिं किर त्रिप्रकार ।
देणें हान व्यापार । त्रिविध चि तें ॥ १२२ ॥

परि आहारलक्षण पहिलें । सांघो जें हणितलें ।
तें आइक भलें । रूप करुं ॥ १२३ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुष्य, बुद्धी, बळ, आरोग्य, सुख आणि प्रीती यांची वृद्धी करणारे आणि रसभरित,
स्निग्ध, पौष्टिक व मनाला आनंद देणारे असे आहार सात्त्विक पुरुषांना प्रिय असतात.

तरि सत्वगुणाकडे । जें दैवें भोक्ता पडे ।
तें मधुरिं रसिं घडे । मेचु तेया ॥ १२४ ॥

आंगे चि द्रव्यें सुरस्यें । जें आंगें चि पदार्थ गोडिसे ।
आंगें चि स्नेह बहुचसे । सुपक्वें जियें ॥ १२५ ॥

आकारें नव्हंति डगळें । स्पर्शीं अति मौवाळें ।
जीभे लागलीं स्नेहाळें । स्वादीं जिये ॥ १२६ ॥

रस्यें गाढीं वरि ढिलीं । द्रवभावे आथिलीं ।
ठायें ठाउं सांडिलीं । अग्नितापें ॥ १२७ ॥

आणि सामान्यपणे एकच आहार असताना त्याचे
तीन प्रकार कसे होतात, तेहि अर्जुना, आतांच दाखवूं.

तर जेवणाऱ्याच्या रुचीप्रमाणें भोजन सिद्ध केलें जातें, आणि
या जगात जेवणारा तर तीन गुणांचा गुलाम झालेला असतो.

जो जीव कर्ता भोक्ता आहे, तो त्रिगुणामुळें स्वभावतःच
तीन प्रकारचा होऊन तीन प्रकारचीं कर्मे करतो.

म्हणून आहारही तीन प्रकारचा होतो. तसेच
यज्ञ, तप, दान, यांचेही तीन प्रकार होतात.

परंतु प्रथम आहाराचें लक्षण सांगतों म्हणून
जें म्हटलें, ते आता स्पष्ट करून सांगतो.

आयुः, सत्त्व, बल, आरोग्य, सुख, प्रीति, विवर्धनाः,

रस्याः, स्निग्धाः, स्थिराः, हृद्याः, आहाराः, सात्त्विक, प्रियाः

जेव्हा भोक्त्या मनुष्याची प्रारब्धानुसार सत्वगुणाकडे
प्रवृत्ती वाढते तेव्हां त्याची प्रवृत्ती मधुर रसाकडे होते.

जे पदार्थ स्वतः मुळातच सुरस, व जें पदार्थ स्वभावतःच गोड
असतात; जे स्वतः अति स्निग्ध आणि चांगले शिजलेले असतात,

जे आकारानें फार मोठे नसतात, हाताला अगदीं मऊ
लागतात, आणि जिभेलाही त्यांचा स्वाद सुखकर असतो.

जे पदार्थ रसानें भरपूर भरलेले असूनही चरून मऊ आहेत,
ओलाव्यानें संपन्न, आणि खरोखरी जे अग्निस्पर्शापासून मुक्त आहेत,

आंगां सानें परिणामें थोर । जैसें गुरुमुखिचें अक्षर ।
तैसे अल्प जर्ही आहार । तृप्ति राहे ॥ १२८ ॥

आणि मुखीं जैसीं गोडें । तैसीं देहा आंतुलीकडे ।
तिहिं अन्नीं प्रीति वाडे । सात्विकाची ॥ १२९ ॥

एवंगुणलक्षण । सात्विक भोग्य जाण ।
आयुष्याचें त्राण । नीच नवें ॥ १३० ॥

येणें सात्विकें रस्यें । जंव देहिं मेहो वरिसे ।
तंव आयुष्यनदि उससे । देहाची देहा ॥ १३१ ॥

सत्वाची किर पाळती । करणें हें चि सुमती ।
दिवसाचिये उन्नती । भानु जैसा ॥ १३२ ॥

कां शरीरा आणि मानसा । बळाचा पै कुवांसा ।
हा आहारु तें दशा । कैची रोगां ॥ १३३ ॥

हा सात्विकु होये भोग्य । तें भोगाचें आरोग्य ।
शरीरा भाग्य । उदैलें जाणों ॥ १३४ ॥

आणि सुखाचें घेणेंदेणें । नीकें उवाया ये येणें ।
हें असो वाडे साजणे । आनंदेंसीं ॥ १३५ ॥

ऐसा सात्विकु आहारु । परिणमला थोरु ।
करी उपकारु । सबाह्यासि ॥ १३६ ॥

आतां राजसासि प्रीति । जिहिं रसिं आथि ।
करुं तेया ही व्यक्ति । प्रसंगें गा ॥ १३७ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षचिदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

श्रीगुरूंच्या मुखांतील अक्षरें जरी थोडीं असली तरी पण त्यांचा परिणाम
बहुगुणसंपन्न, त्याप्रमाणें जे पदार्थ थोडे खाल्ले असतांही त्यांपासून अपार तृप्ती होते,

आणि मुखीं घालतां जे मधुर लागतात, तसेच आंत पोटालाही
सुखकर होतात, असेच अन्न सात्विक पुरुषाला अधिक आवडते,

अशा लक्षणांनीं युक्त जें अन्न, त्या अन्नाला सात्विक आहार म्हणतात, असे जाण.
अशा प्रकारचे सेवनापासून आयुष्याचें नित्यनवे रक्षणच होते. असे समज,

असा सात्विक रसाचा मेघ जेव्हां देहामध्ये वर्षाव
करतो, तों आयुष्यरूप नदीस दिवसानुदिवस पूर येतो.

बुद्धीमंता अर्जुना, ज्या प्रमाणें दिवसाची वाढ करण्याला सूर्य कारण
आहे, त्या प्रमाणें सत्त्व गुणांचें पोषण करायला हाच आहार कारण आहे.

आणि शरीर व मन यांचे बलाची वृद्धी करण्याला हाच आहार आधार
आहे. हा असा असल्यावर रोगाला ठावठिकाणा कोठून असणार ?

या सात्विक अन्नाचें सेवन केलें तेव्हां आरोग्य
भोगण्याचें देहाचें भाग्य उदयाला आल्यासारखें होतें.

आणि या सात्विक आहारानें सुखाच्या देवघेवीचा व्यवहार चांगला
सुखाने होतो, एवढेच नाही, तर त्यांचे आनंदाशीं सख्य वाढतें.

असा सात्विक आहार पचनीं पडला म्हणजे हा आंत
मनास व बाहेर शरीरास अत्यंत उपकारक होतो.

आतां, राजस गुणांच्या मनुष्याची ज्या रसांवर प्रीती
आहे, ते तुला प्रसंगानुसार स्पष्ट करून सांगतो.

कटु, अम्ल, लवण, अत्युष्ण, तीक्ष्ण, रूक्ष, चिदाहिनः,
आहाराः, राजसस्य, इष्टाः, दुःख, शोक, आमय, प्रदाः

कडू, आंबट, खारट, फार गरम, तिखट कोरडे जळजळणारे आणि दुःख, शोक
च रोग यांना उत्पन्न करणारे भोजनाचे पदार्थ राजस माणसांना आवडतात.

तरि मारें उणें काळकूट । तेणें मानें कडुवट ।
कां चूनेयांहुनु दासट । अम्लीं हान ॥ १३८ ॥
कणिकेतें जैसें पाणी । तैसें मीठ बांधेयातें आणीं ।
तेतुली चि मेळवणी । रसांतराची ॥ १३९ ॥
ऐसें खार अपाडें । राजसा तेया आवडे ।
उन्हाचेन मीखें तोंडें । अग्नी चि रिगो पां ॥ १४० ॥
वाफेचिये सीगे । वाति ही लागे ।
तैसें उन्ह मागे । राजसु तो ॥ १४१ ॥
वाचंदणे पाडुनु पाए । सबळु डाहारला ठाये ।
तैसें तिखट खाये । जें घायेंविण लागे ॥ १४२ ॥
आणि राखेहनु कोरडें । आंतु बाहिरि पाकिं जे पोपडे ।
तो जिक्काडंसु आवडे । बहू तेया ॥ १४३ ॥
परस्परें दांतां । आडळु होये खातां ।
तो गा तोंडिं घेंतां । तोखें लागे ॥ १४४ ॥
आधिं चि द्रव्यें चुरुमुरीं । वरि परिवंडिलीं महुरीं ।
जिये घेंतां होये धुचारी । नाकातोंडाची ॥ १४५ ॥
हें असो उगें आगितें । ह्मणे तैसें राडितें ।
पढिये प्राणापरौतें । राजसासि गा ॥ १४६ ॥
ऐसा न पुरौनि तोंडा । जीभा केला वेडा ।
अन्नमीखें भडभडां । आगी चि खाए ॥ १४७ ॥

चुन्याहूनही दाहक असून जें आंबट असतें, असा आहार
राजस असतो की काळकूट चिषही बरें म्हणवील.
कणीक भिजवण्यास जितकें पाणी लागतें, तितकेंच मीठ जो त्यांत
घालतो आणि इतर पदार्थांचेही मिठाशीं तितक्या प्रमाणांत मिश्रण करतो.
असें अतिशय खारट अन्न त्या रजोगुण्याला आवडतें आणि तो ऊन ऊन इतकें
खातो कीं, त्या पदार्थांच्या रूपानें तो अग्नीच तोंडाने गिळत आहे, असें चाटतें.
आणि त्या राजस पुरुषाला अन्न इतकें उष्ण हवें असतें, कीं
त्या पदार्थांच्या चाफेवर वाती धरल्या तर त्याही पेटतील
भयंकर वाचटळीस मागें टाकील असें किंवा पहारीच्या टोकांप्रमाणें प्रहार करणारे
तिखट अन्न तो भक्षण करतो, ज्या योगानें जखम न पडतां शस्त्राप्रमाणें वेदना होतात;
तसें जें अन्न आंतबाहेर राखेप्रमाणें एकसारखें कोरडे
असतें, असें तोंडीं लावणें त्याला बहू आवडतें.
जों पदार्थ खात असतांना एकमेकावर दांत आदळतील, असे
कठीण पदार्थ खायला मिळाले असता त्याला आनंद होतो,
अगोदरच झणझणीत पदार्थ, त्यांत त्यांना मोहरी फांसावयाची !
मग तें खातांना नाकातोंडात धूम धुमकारे जात असतात.
फार काय सांगावें ? अग्नीलाही क्षणभर थांब म्हणेल,
असें रायतें रजोगुणी पुरुषाला प्राणाहूनी प्रिय चाटतें !
या प्रमाणें तोंडाला पुरेसें न होऊन, तो जिभेने वेडा झालेला
माणूस, अन्नाच्या मिमित्तानें पोटांत प्रज्वलित अग्नीच भरतो,

तैसा चि लवंधा सूटे । मग भुयिं ना सेजे सांटे ।
पाण्यांचें न फिटे । तोंडूनि पात्र ॥ १४८ ॥

ते आहार नव्हंति घेतले । व्याधिव्याळ सुतले ।
ते चेवचावेया घातले । पोटाभाझि ॥ १४९ ॥

तैस्ये येकमेकां सळें । रोग उठिति एकें वेळें ।
ऐसा राजसु फळे । केवळ दुःखें ॥ १५० ॥

एवं राजस्या आहारा । रूप केलें धनुर्दरा ।
परिणामाचा ही विसुरा । सांगितला ॥ १५१ ॥

आतां तेया तामसा । आवडि आहारिं परियसां ।
तें हिं सांघों चिळसा । झनं तुर्ही ॥ १५२ ॥

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

जे भोजन कच्चे, रस नसलेले, दुर्गंध येणारे आदल्या दिवशींचें, उष्टें आणि
सदोष तसेच जे अपवित्रही असते, ते भोजन तामसी लोकांना आवडते.

तरि कुहिलें उसिटें खातां । न मनी काहिं अनहिता ।
कां साजुका नासका । त्रैसि जैसी ॥ १५३ ॥

निफजलें अन्न तैस्यें । दुपाहारी कां दिवस्यें ।
अतिकरें तें तामस्यें । घेइजे तें ॥ १५४ ॥

नातरि अधोकडीं ठेलें । कां निन्हां करपौनि गेलें ।
तैसिं हिं खाये चूकलें । रसा जें येवों ॥ १५५ ॥

जेया कां आथि निष्पत्ति । जेथ रसु धरी व्यक्ति ।
तें अन्न ऐस्यें प्रतीति । तामसा नाहिं ॥ १५६ ॥

त्याचबरोबर अंगाचा दाह सुरू होतो. मग भुईवर अथवा अंथरुणावर
त्यास चैन पडत नाही व तोंडचें पाण्याचें भांडें एकीकडे ठेवीत नाहीं;

ते खायचे पदार्थ नव्हते, तर सुप्त असलेल्या व्याधिरूप
सर्पाना जागे करण्याकरितां उत्तेजक पदार्थच ठेवलेले आहेत,

त्या प्रमाणें एकमेकांच्या स्पर्धनें एकदम रोग उठतात.
याप्रमाणें राजस आहार केवळ दुःखाचें फळ पिकवितो.

याप्रमाणे अर्जुना ! तुला राजस आहाराचे वर्ण सांगितले
आणि त्याच्या परिणामाचाही विस्तार सांगितला,

आता तामसी पुरुषांना जो आहार आवडतो तोही, तुला
सांगतों; हें ऐकतांना तुला किळस वाटण्याचा संभव आहे.

यातयामम्, गतरसम्, पूति, पर्युषितम्, च, यत्,
उच्छिष्टम्, अपि, च, अमेध्यम्, भोजनम्, तामसप्रियम्

असे उष्टे व नासके अन्न खाताना तमोगुणी आत्मघातकी
पुरुषाला खंत वाटत नाही. ज्याप्रमाणें म्हैस आंबोण खाते,

त्याप्रमाणें तामस पुरुष सकाळीं शिजविलेलें अन्न दोन प्रहरी
किंवा आधल्या दिवशींचें राहिलेलेंही अन्न खुशाल खातो.

किंवा अर्धकच्चे शिजविलेले अथवा फारच करपून
गेलेले, तसेंच जें रसांनीं युक्त झालें नाही, तें तो जेवतो.

जें अन्न पूर्ण पक्व झालेले असतें व ज्या अन्नांत गोडी चांगली
आलेली आहे, त्याला तामस मनुष्य अन्न असें मुळीच मानीत नाहीं.

ऐसेन कहिं चिपायें । सदन्ना वरिपडा होये ।
तरि घाणि सूटे तंच राहे । व्याघ्रु जैसा ॥ १५७ ॥
किं बौह्विं दिसिं चोळडिलें । सुरसपणें सांडिलें ।
शुष्क अथवा सडिलें । गाभिणें हिं हो ॥ १५८ ॥
तें हिं बाळांचे हातवेळीं । चिचडिली जैसी गारी ।
कां सवें बैसौनि नारी । आधैलें करी ॥ १५९ ॥
ऐसेनि कश्मलें जें खाए । तें तेया जेविलें ऐसें होये ।
परि एणें हिं न धाए । पापिया तो ॥ १६० ॥
मग चमत्कारु देखां । निषेधाचा आंबुखा ।
जेया कां सदोषा । कुद्रव्यासि ॥ १६१ ॥
तेयां आपेयाचां पानीं । अखाद्याचां भोजनीं ।
वाढविजे उतान्ही । तामसें तेणें ॥ १६२ ॥
एवं तामसा जेव्हणारा । ऐसी चि मेचु वीरा ।
याचें फळ दुसरां । क्षणिं नाहिं ॥ १६३ ॥
जें जेव्हें चि अपक्वि । सेवि तेयांचें वक्त्र ।
तेव्हें चि पापा पात्र । जाला किं तो ॥ १६४ ॥
एयापरौतें जेवी । ते जेविती चोज न ह्यणाची ।
पोटीं भरती जाणाची । यातना ते ॥ १६५ ॥
शिरच्छेदें काड होये । कां आगी रिघतां कैसें आहे ।
हें जाणाचें काड पाहे । वरि साहातु असे जो ॥ १६६ ॥
ह्यणौनि तामसा अन्ना । परिणामु गा सिना ।
न संघों चि गा अर्जुना । देवो ह्यणे ॥ १६७ ॥

याहीचर कधीं क्वचित् त्यावर उत्तम अन्न खायची पाळी आलीच, तर तो
ते न खाता व्याघ्राप्रमाणे ते अन्न नासून त्याची घाण सुटेपर्यंत वाट पहातो,
किंचा ज्या अन्नाला बहुत दिवस झाले आहेत ज्यांतील स्वाद नाहीसा
झाला आहे, किंचा फसफसले आहे किंचा, गाभीण अशा किड्यांनी भरलेले,
तशांतही पोरंबाळांनीं चिचडून चिखलासारखें केलेलें, किंचा
पत्नीला ताटांत जेवायला घेऊन तो त्या अन्नाची गोतांबील करतो.
असे घाणेरडे अन्न तो तमोगुणी पुरुष खातो, तेव्हांच त्याला सुंदर
भोजन झालें असें वाटतें ! पण एवढ्यानें तो पापी संतुष्ट होत नाही.
मग चमत्कार पाहा. ज्या चाईट पदार्थावर शास्त्रनिषेधाचा
शिंतोडा पडून ज्या वस्तू शास्त्रांत निषिद्ध मानल्या आहेत,
त्या अपेयांचें पान करण्याची व खाण्यास योग्य नाहीत अशा
पदार्थांच्या खाण्यांत, त्या मनुष्यास अतिशय इच्छा होते.
हे अर्जुना ! याप्रमाणे तामस आहार करणाराची अशी आवड असते,
त्याचें फळ मिळण्याला त्याला दुसऱ्या क्षणापर्यंतही थांबावे लागत नाही.
कारण, ज्या क्षणी हे अपक्वि पदार्थ सेवन
करतो, त्या क्षणीच तो पापाला पात्र झोतो,
मग जें जेवणें तें खरोखर जेवण नव्हे, तर
तें जेवण ही पोट भरणारी यातना समजावी.
शिरच्छेद होतांना काय वेदना होतात, अग्नीत शिरले असता कसे वाटते,
हें जाणण्याची गरजच नाही. पण तेव्हा यातना तो त्या अन्नमुळे सहन करतो.
म्हणून अर्जुना, तामस अन्नाचा परिणाम यापेक्षां आणखी
वेगळा सांगण्याची जरूरी नाही, असे देव म्हणाले.

आतां एयावरि । आहाराचिया परि ।
यज्ञु हिं अवधारिं । त्रिधा असे ॥ १६८ ॥

परि तिंमाजि प्रथम । सात्त्विक यज्ञाचें वर्म ।
आइक पां सुवर्म- । शिरोमणी ॥ १६९ ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

जो शास्त्रविधीने नेमून दिलेला यज्ञ करणे कर्तव्य आहे, समाधानयुक्त
मनानें संपन्न झालेला जो यज्ञ, त्याला सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात.

तरि येकु प्रियोत्तमु । वांचुनु वाढें नेंदी कामु ।
जैसा कां मनोधर्मु । पतिव्रतेचा ॥ १७० ॥

ना सिंधुतें टांकुनि गंगा । पुढां न करी चि निगा ।
कां आत्मा देखौनि उगा । वेदु ठेला ॥ १७१ ॥

तैस्यें जें आपुलां चिहिति । वेचौनियां चित्तवृत्ती ।
नुरती चि अहंकृती । फळालागि ॥ १७२ ॥

पातलेयां झाडाचें मूळ । माघौतें सरों नेणजे चि जळ ।
जिरालें चि कां केवळ । तेयाचां आंगीं ॥ १७३ ॥

तैस्यें देहमनं दोहीं । निश्चयाचां ठांडं ।
हारपौनि जे काहिं । इच्छीति ना ॥ १७४ ॥

तें हिं फळवांछात्यागीं । स्वधर्मु वांचौनि विरागीं ।
कीजे जो यज्ञु सर्वांगीं । अलंकृत ॥ १७५ ॥

परि आरिसा आपणपें । डोळां जें घेपे ।
कां तळहातिचेनि दीपें । रत्न पाहिजे ॥ १७६ ॥

आतां यानंतर आहाराप्रमाणेंच यज्ञही
त्रिविध आहे, तरी त्या विषयाकडे लक्ष दे.

तरी, हे किर्तीमंतांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना, तिन्ही
प्रकारांमध्ये पहिला जो सात्त्विक यज्ञ, त्याचें लक्षण ऐक.

अफलाकाङ्क्षिभिः, यज्ञः, विधिदृष्टः, य, इज्यते,
यष्टव्यम्, एव, इति, मनः, समाधाय, सः, सात्त्विकः

तर ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीच्या मनाचा संकल्प एक नवऱ्या
शिवाय दुसरी कोणतीही कामना मनात उत्पन्न होऊ देत नाही,

किंवा समुद्राची भेट झाल्यावर गंगा ज्याप्रमाणें पुढे धांव घेत
नाहीं, अथवा आत्मस्वरूपाचें दर्शन होतांच वेद स्तब्ध राहतो.

त्याप्रमाणें, आपल्या हिताकरितां चित्तवृत्ति खर्च करून
कर्माच्या फळांच्या आशेनें अहंकार बाळगीत नाहीत,

अथवा झाडाच्या मूळाशी प्राप्त झालेले पाणी तेथे
शोषले जाते, व त्यास मिळून त्याचे पोषण करते,

त्याचप्रमाणें जे तनुमनानें यज्ञ करण्यांत निमग्न
होतात, परंतु अन्य कशाचीही इच्छा करीत नाहीत.

स्वधर्माव्यतिरिक्त सर्वविषयी वैराग्य धारण करून इतर
बाबींची आसक्ती सोडून जो सर्वांगांनीं अलंकृत यज्ञ केला.

तर जसें आरशांत आपलें रूप आपल्यालाच दिसाचें, किंवा
दिव्याच्या प्रकाशांत जसें तळहातावर असलेलें रत्न आपण पाहतों,

नाना उदिते दिवाकरें । गमावा मार्गु दीठी भरे ।
तैसा वेदनिर्द्धरें । देखौनियां ॥ १७७ ॥

तियें कुंडमंडपवेदी । आणिक ही संभारसमृद्धी ।
ते मिळवणी जैसी विधी । आपण केली ॥ १७८ ॥

सकळअवयवउचितें । लेणीं पातलीं जैसीं आंगातें ।
तैसे पदार्थ जेथिचा तेथें । विनियोगुनि ॥ १७९ ॥

काई चानूं बुहुतिं बोलिं । जैसी सर्वाभरणीं भरली ।
यज्ञविद्या चि रूपा आली । यजनमीसैं ॥ १८० ॥

ऐसा सांगोपांगु । निफजे जो यागु ।
नुरौनियां लागु । महत्वाचा ॥ १८१ ॥

प्रतिपाळु तरि याचा । चौपाटी कीजे तुळसिचा ।
परि फळफूलछायेचा । आश्रयो नाहिं ॥ १८२ ॥

किंबहुना फळाशेंविण । ऐसिया निगुतिया निर्माण ।
होये तो यज्ञु । सात्त्विकु गा ॥ १८३ ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

अभिसन्धाय, तु, फलम्, दम्भार्थम्, अपि, च, एव, यत्,
इज्यते, भरतश्रेष्ठ, तम्, यज्ञम्, विद्धि, राजसम्

परंतु हे अर्जुना फळाकडे लक्ष ठेऊन व लोकात प्रतिष्ठा
मिरविण्या करिता जो यज्ञ केला जातो तो राजस यज्ञ जाण.

आतां यज्ञु कीर वीरेशा । करी या चि ऐसा ।
परि श्रद्धालागि जैसा । आवंतिला राउं ॥ १८४ ॥

जें राजा जरि घरासि ए । तरि बहुतु उपेगु होये ।
आणि कीर्त्ति ही होए । श्रद्धा न ठके ॥ १८५ ॥

तैसा धरुनि आचांका । ह्मणे स्वर्गु जोडैल असिका ।
दीक्षितु होईन नीका । घडैल यागु ॥ १८६ ॥

अथवा दिवस उगवल्यावर आपला मार्ग दृष्टिगोचर व्हावा, तसा
वेदांत सांगितलेल्या मार्गावर विश्वास ठेवून जे आचरण करतात,
जर कुडें, मंडप, वेदी, आणि इतर यज्ञकर्माची साधनसामग्री याची
जमवाजमव जणूं शास्त्रनें स्वतःच केली आहे, त्या प्रमाणें तो करतो.

अंगावर सर्व अवयवांच्या ठिकाणीं दागिने जेथल्या तेथे
घालावे तसे जर सर्व पदार्थ जेथल्या तेथें टापटीपीनें मांडले

आणखी त्याचे शब्दांनीं किती वर्णन करूं ? यजनक्रियेच्या
मिषाने यज्ञविद्याच सालंकृत अवतरली आहे आहे, असें वाटतें !

अशा प्रकारें जो यज्ञ सांगोपांग होतो, आणि जो फळाच्या
थोरवीची इच्छा मनांत मुळचि अंकुरित करीत नाही,

तुळशीच्या झाडापासून फळ, पुष्प, छाया
यांची कांही आशा न ठेवता पाणी घालावे,

तसे फार काय बोलवे ! तद्वत् जो यज्ञ फळाशेवांचून
निर्माण होतो, तो सात्त्विक यज्ञ आहे असें समज.

आतां, हे वीरश्रेष्ठा, जो यज्ञ असाच यथासांग केला जातो,
ज्याप्रमाणे राजाला श्राद्धाकरिता जेवावयास बोलवावे,

हेतु, असा, कीं जर राजाचा पाय आपल्या राला लागला, तर त्यापासून फार उपयोग
होईल. आपली लोकांत कीर्तीही होईल, आणि श्राद्धक्रियेंतही कांही कमतरता येणार नाही.

त्या प्रमाणें विचार मनांत धरून, जेव्हां यज्ञकर्ता मनांत म्हणतो, आपल्यास स्वर्गप्राप्ति
होईल, च मी दीक्षित म्हणून लोकांना मान्य होईन आणि हातून यज्ञही घडेल.

ऐसी केवळ फळालागि । महत्व फोकरावेया जर्गी ।
पार्था निफज चि जे यागीं । राजस पै ते ॥ १८७ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

शास्त्राला सोडून, अन्नदान न करता, मंत्र म्हटले जात नाहीत, दक्षिणारहित,
श्रद्धाविरहित केल्या जाणाऱ्या यज्ञाला तामस यज्ञ असे म्हणतात.

आणि पशुपक्षीं विवाहिं । जाईस कामापरौता नाहिं ।
तैसा तामसा यज्ञा पाहिं । आग्रहो चि मूळ ॥ १८८ ॥

वारेया ऐसा अवाटु होये । कां मरणा मुहुर्त पाहे ।
कां निषिद्धासि न भिये । आगि जैसी ॥ १८९ ॥

तरि तामसांचेया आचारा । विधिचा आथि वोढावारा ।
ह्यणौनि तो धनुर्दरा । उत्संकु खलु ॥ १९० ॥

नाहिं वेदाची चाडा । नैये मंत्रादिक तेयाकडा ।
अन्न तें न सुटे तोंडा । मासियेचेया ॥ १९१ ॥

वैराचा बोधु ब्राह्मणा । तेथ कें रिघैल दक्षिणा ।
संतु जाला वाउधणा । चरिपडा जैसा ॥ १९२ ॥

तैसैं चायां चि सर्व ही वेचे । मुख नेदखतां श्रद्धेचें ।
नागविलें निपुत्रिकाचें । जैसे घर ॥ १९३ ॥

ऐसा जो यज्ञाभासु । जेया नांव यागु तामसु ।
आइकें ह्यणे निवासु । श्रियेचा तो ॥ १९४ ॥

आतां गंगेचे एक पाणीं । परि नेलें आनानीं वर्णीं ।
एक मैळी एक आणि । शुद्धत्व जैसैं ॥ १९५ ॥

अशा प्रकारें केवळ फळांची आशा धरून च आपली प्रतिष्ठा
मिरविण्या करिता जो यज्ञ केल्या जातो तोच राजस यज्ञ होय.

विधिहीनम्, असृष्टान्नम्, मन्त्रहीनम्, अदक्षिणम्,
श्रद्धाविरहितम्, यज्ञम्, तामसम्, परिचते

पशुपक्ष्यांच्या लग्नांमध्ये जसा विषयवासनेपेक्षां दुसरा पुरोहीत
नसतो, तसैं तामस यज्ञाला आग्रह हेंच एक मूळकारण असतें.

वाऱ्याला वाहण्यास वाट लागत नाही, किंवा मरण जर मुहुर्त
पाहून येईल, आणि अग्नी जर निषिद्ध पदार्थ जाळण्यास भिईल.

पण तमोगुणी पुरुषाच्या आचाराला चेदविधीचा
घरबंध नसतो; म्हणून तो केवळ उच्चृंखल असतो.

त्या यज्ञाला विधिनिषेधाची पर्वा नसते, मंत्रादिकांची त्याला अटक
नसते. आणि माशीलाही त्या मंडपांतून जातांना अन्न मिळत नाही !

ब्राह्मण म्हणजे शत्रू अशी धारणा असते तेथे दक्षिणेचा विचार
काय होणार ? किंवा ज्याप्रमाणे वाचटळीला अग्नीची जोड मिळावी,

जसैं निपुत्रिकाचें घर नागविलें जातें, त्याप्रमाणे श्रद्धेचे तोंडही न पाहता केल्या
जाणाऱ्या तामसयज्ञात मनांत यत्किंचित् श्रद्धा नसतां संपूर्ण संपत्ती खर्ची पडते,

श्रीनिवास म्हणतात ! असा जो यज्ञाचा नुसता
देखाचा असतो, त्याला तामस यज्ञ म्हणावें.

आता गंगेचे पाणी एकच जसैं वेगवेगळ्या मार्गांनीं नेले असतां,
तें कोठे मळी वाहून आणतें तर कोठें अगदीं स्वच्छ असतें.

तैसें तिहिं गुणिं तप । तेथ जालें असे त्रिरूप ।
तें एक दे पाप । उद्धरी एक ॥ १९६ ॥

तरि तें चि तिहिं भेदीं । कैसेनि पां ह्यणों सुबुद्धी ।
जाणों पाहांसि तरि आदीं । तप चि जाण ॥ १९७ ॥

एथ तप ह्यणिपे तें काइ । तें स्वरूप दाउं पाहीं ।
मग भेदिलें गुणिं तिहिं । तें पाठिं बोलो ॥ १९८ ॥

तरि तप जें कां समैक । तें हिं त्रिविध आइक ।
शारिर मानसीक । शाब्दीक गा ॥ १९९ ॥

आतां यां तिहिंमाझारि । शरीर तंव अवधारिं ।
तरि शंभु कां श्रीहरी । पढियंतें होए ॥ २०० ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देव, द्विज, गुरु, प्राज्ञ, पूजनम्, शौचम्, आर्जवम्,
ब्रह्मचर्यम्, अहिंसा, च, शारिरम्, तपः, उच्यते

देव, ब्राह्मण, गुरु, च ज्ञानी यांची पूजा करणे पावित्र्य,
सरळपणा, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा हे शारीरिक तप म्हटले जाते.

तेया प्रिया देवतालया । यान्नादिकें करावेया ।
आठ पाहारिं एयां पायां । उळिग घापे ॥ २०१ ॥

प्रांगण मिरवणियां । आंगोपचार पुरवणियां ।
करावेया ह्यणियां । शोभति हात ॥ २०२ ॥

लिंग कां प्रतिमा दीठी । देखतखेअं आंगपुष्टी ।
लुंठवीत काठी । पडिली जैसी ॥ २०३ ॥

आणि चिद्याचिनयादिकिं । गुणिं जे वडिल लोकिं ।
तेयां ब्राह्मणांची नीकी । पाइकै कीजे ॥ २०४ ॥

त्याप्रमाणें तप हें तीन गुणांनीं तीन प्रकारचें होतें. एका
प्रकारचें तप पापाला कारण होतें, तर एक उद्धारक असतें.

सुज्ञा अर्जुना, तें तपच तीन भेदांनीं कसें झालें आहे, हे जाणण्याची
इच्छा असेल, तर आधीं तपच काय आहे, समजून घे.

प्रथम तप म्हणजे काय हें तुला सांगतो, तीन गुणाच्या
योगें त्याचे भेद कसे होतात तें मागाहून सांगेन.

तरी अर्जुना, ज्याला तप म्हणतात तें मूळचेंच तीन
प्रकारचें आहे. ते कायिक, मानसिक व वाचिक हे होत.

या तीन तपांपैकी आतां शरीर तपाचें स्वरूप ऐक.
शंकर किंचा चिष्णू, जो देव आचडता असेल,

त्या आपल्या प्रिय देवतांच्या मंदिराला यान्नादिक करण्या
करितां आठही प्रहरांत ज्याच्या पायाला चिसावा नसतो;

देवाचे आंगण सडामार्जनाने सुशोभित करण्याविषयीं, देवाला गंधपुष्पादि
पूजोपचार पुरवण्याला, शास्त्राज्ञा पाळण्यासाठींच जणू हात शोभावेत,

लिंग अथवा प्रतिमा डोळ्यांनीं पाहिल्याबरोबर, हातातील काठी
पडावी, त्याप्रमाणें जमिनीवर आंग टाकून सपशेल नमस्कार घालतो;

आणि शास्त्रज्ञान व सद्गुण या दृष्टीने जे लोकांत थोरवीला
चढले आहेत, त्या ब्रह्मणांची जो उत्तम सेवा करतो,

अथवा प्रवासं कां पीडां । सीणलें जें सांकडां ।
ते जीव सुरवाडा । आणजति ॥ २०५ ॥

सकळां तीर्थांचिये धूरे । जियें कां मातापितरें ।
तिये सेवे किर शरीरें । लोण कीजे ॥ २०६ ॥

आणि संसारा ऐसा दारुण । जो भेटलेयां हरे सीणु ।
तो ज्ञानदानिं सकरुणु । भजिजे गुरु ॥ २०७ ॥

आणि स्वधर्माचां आगिठां । देह जाड्याचिया कीटा ।
आवृत्तिपुटीं सुभटा । झाडि कीजे ॥ २०८ ॥

देह भूतमात्री नमिजे । परोपकारिं व्यामिजे ।
स्त्रीचिपिं नेमिजे । नाचां नाचां ॥ २०९ ॥

जाततेन प्रसंगें । स्त्रीदेह तिवणें आंगें ।
तेथौनि देह आवघें । अचोटी कीजे ॥ २१० ॥

भूतमात्राचेनि नाचें । तृण हिं नासुडाचें ।
किंबहुना सांडाचे । छेदभेद ॥ २११ ॥

ऐसीसी जे शरीरीं । राहाटिची पडे उजिरी ।
तें शरीरतप घुमरी । आलें जाण ॥ २१२ ॥

पार्था समस्त ही हें करणें । देहाचेनि प्रधानपणें ।
ह्यणौनि मीं एयातें ह्यणें । शरीर तप ॥ २१३ ॥

येवं शारीर जें तप । तेयाचें दाविलें रूप ।
आतां आडक निष्पाप । वाडूमय तें ॥ २१४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाडूमयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

अथवा प्रवासानें थकलेले किंवा कष्टांनी जे पीडित
झाले असतील त्या जीवांना सुखी करित असतो.

सर्व तीर्थांमध्ये श्रेष्ठ मानलेलीं जीं मातापितरें, त्यांची
सेवा करण्यांत शरीराला खरोखर ओंवाळून टाकतो.

आणि जो भेटताक्षणींच संसारासारखें भयंकर दुःख नाहीसं
करतो, त्या ज्ञानदान करण्यांत अत्यंत सद्य अशा गुरूला भजावें.

आणि, वीरा पार्था, स्वधर्मरूपी अग्नीमध्ये, देहाभिमानरूपी कीट
नाहींसं करण्याकरितां अभ्यासयोगाची पुटें देऊन, तो नाहीसा करतो.

प्राणिमात्राचे ठिकाणीं एकच आत्मा आहे असं समजून त्यांस नमावें,
जो सदैव परोपकार करतो, स्त्रीविषयीं प्रतिक्षणीं जो मनाचें नियमन करतो,

जन्माच्या प्रसंगाने केवळ स्त्रीच्या देहाचा संपर्क झाला तेवढाच,
पुढें जन्मभर शरीर जो सोंचळें, स्त्रीस्पर्शाचिना राखतो.

पदार्थमात्र जीव आहे असे समजून गचतालाही तुडचूं
नये, फार काय सांगावें ! तोडमोड करणें टाकून देतो.

अशा प्रकारें जेव्हां शरीराची राहटी शुद्ध व सरळ
होईल तेव्हा शारीरिक तप भरास आलें, असं समज.

अर्जुना, हें सर्व मुख्यतः देहाच्याच आधारावर
आहे; तेव्हां मी त्यास शारीर तप असं म्हणतो.

याप्रमाणें, शारीर तप ज्यास म्हणतात, त्याचे स्वरूप सांगितले.
आतां निष्पाप असं जें वाचिक तप, त्याचीं लक्षणें सांगतो, तीं ऐक.

अनुद्वेगकरं, वाक्यम्, सत्यम्, प्रियहितम्, च, यत्,
स्वाध्यायाभ्यसनं, च, एव, वाडूमयम्, तपः, उच्यते

जें दुसऱ्याला दुःख न देणारें, प्रिय, हितकारक आणि यथार्थ भाषण असते ते, आणि वेदाचे अध्यन करणें आणि परमेश्वराच्या नामजपाचा अभ्यास-हेच वाणीचे तप म्हटले जाते,

तरि लोहें आंगतुंक । न तोडितां चि कनक ।
केलें जैसें देख । परिसें तेणे ॥ २१५ ॥

तैसें न दुखवितें जें । जवळिलां सुख निफजे ।
ऐसें साधूत्व देखिजे । बोलणां जिजे ॥ २१६ ॥

पाणी मुदला झाडा जाए । तृण तें प्रसंगें जीहे ।
तैसें येकां बोलिलें होये । सर्वा हीं हित ॥ २१७ ॥

जोडे अमृताची सुसरी । ते प्राणातें अमरां करी ।
स्नानें पापताप निवारी । गोडी ही दे ॥ २१८ ॥

तैसा अविचेकु ही फीटे । आपुलें अनादित्व भेटे ।
परि आइकतां रुचि न विटे । पीयूषिं जैसी ॥ २१९ ॥

जरि कोण्ही करी पूसणें । तरि ऐसे होआवें बोलणें ।
नातरि आवर्तणें । निगमाचळीं ॥ २२० ॥

रुग्वेदादि तीन्ही । प्रतिष्ठिति वाग्भुवनीं ।
केली जैसी वदनीं । ब्रह्मशाळा ॥ २२१ ॥

नातरि येकाधें नांव । तें चि शैव कां वैष्णव ।
वाचे वसते वाग्भव । तप जाणावें ॥ २२२ ॥

आतां तप जें मानसीक । तें ही सांघों आइक ।
ह्मणे लोकनायक- । नायकु तो ॥ २२३ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

तरी लोखंडाचा आकार व वजन, हीं मुळींच कमी होऊं न देतां जसें परिस लोखंडाचे सोने करतो,

त्या प्रमाणें जें बोलणें ऐकणाऱ्याच्या जवळ असलेल्या दुसऱ्या माणसालाही त्रासदायक न होतां सहज सुख व्हावें, असें सौजन्य ज्या बोलण्यांत दृष्टोत्पत्तीस येतें,

पाणी मुख्यतः झाडाला जातें, पण त्यायोगें त्याच्याजवळ गवत सहज वाढतें, तसें जें भाषण एकाला उद्देशून असतें, पण त्या एकाच बोलानें अवघ्यांचें हित साधतें,

अमृताची गंगा प्राप्त झाली तर ती प्राणांना अमर करतेच, आणि शिवाय स्नानानें पाप व ताप यांचे क्षालन करून, आणि पिणाऱ्याला गोडीही देते,

तसा ज्या भाषणानें अविचार झडून जातो, आत्मस्वरूपाची भेट होते; व अमृताचा जसा चीट येत नाही, तसे त्याच्या बोलण्याच्या गोडीचा चीट येत नाही

जर कोणीं विचारलेंच तर बोलावें; नाहीतर मुखाने वेदपठण, वा नामोच्चार याचें आर्बतन होत असतें.

ऋग्वेदादि तिन्ही वेद वाचारूपी मंदिरामध्यें वास करताहेत, जणू काय मुखात ब्रह्मज्ञानाची शाळाच उघडली आहे,

किंवा शिव अथवा विष्णू यांपैकीं एकाचें नाम स्मरण करणें, तें वाचेपासून होणारें तप समजावें.

आतां मानसिक तपाचीं लक्षणें सांगतां ऐक, असें इंद्रादि देवांच्या नायकांचे स्वामी भगवान् श्रीकृष्ण म्हणालें.

मनःप्रसादः, सौम्यत्वम्, मौनम्, आत्मविनिग्रहः,
भावसंशुद्धिः, इति, एतत्, तपः, मानसम्, उच्यते

मनाची प्रसन्नता, शांत भाव, मौन, आत्मसंयम, कल्पनाविरहित
अशी अंतःकरणाची शुद्ध स्थिती, याला मानस तप म्हणतात.

तरि सरोवर तरंगीं । सांडिलें आकाश मेधीं ।
का चंदनाचें उरगीं । उद्यान जैसें ॥ २२४ ॥

नाना काळावैषम्यें चंद्रु । कां सांडिला आधी नरेंद्रु ।
नातरि क्षीरसमुद्रु । मंदराचळें ॥ २२५ ॥

ऐसैं नानाविकल्पजाळ । सांडुनु गेलेयां सकळ ।
मन राहे केवळ । स्वरूपीं जें ॥ २२६ ॥

तपनेंविण प्रकाशु । जाड्येंविण रसु ।
पोकळीविण आकाशु । होये जैसें ॥ २२७ ॥

तैसी आपुली सोये देखे । आणि आपुलेया स्वभावा मूके ।
हीचली जैसी अंगिकें । हिंवीं नेदी ॥ २२८ ॥

मग नवल तें कळकेविण । शशिविंब जैसें पार्वण ।
तैसें चोखिसि थारपण । मनाचें जें ॥ २२९ ॥

बुडालें वैराग्याचें तप । जिराली मनाची धाप ।
तेथ कां होईल वाप । येरीं वृत्ती ॥ २३० ॥

हणौनि विचारावेया शास्त्र । राहाटवाचें जें वक्त्र ।
तें वाचेचें हीं सूत्र । हातीं न धरी ॥ २३१ ॥

तें स्वभाचें लोभलेपणें । मनपण हिं वरुं नेणे ।
सीतले जैसें लवणें । आपुलें निज ॥ २३२ ॥

तेथ कें उठिति ते भाव । जिहिं इंद्रियमार्गिं धांव ।
घेउनि टाकावेया गांव । विषयांचे गा ॥ २३३ ॥

ज्याप्रमाणे तरंगानी सरोवराला टाकावे अथवा मेघानी आकाश
टाकले असतां, किंवा सर्पांनीं जसें चंदनाचें वन सोडून जावें
अथवा कलांच्या कमीजास्त होण्यानें जसें चंद्राचा त्याग करावा, किंवा
काळजीनें राजास, किंवा मंदराचळानें जसा क्षीरसमुद्र त्यागून बाहेर पडावें,
तसें नानाप्रकारच्या संकल्पविकल्पांच्या जाळ्यात
जें मन केवळ आत्मरूपीं स्थिर झालें आहे;

ज्याप्रमाणे उष्णतेचाचून प्रकाश असावा अथवा जडत्वाशिवाय
अन्नाच्या ठिकाणीं रस असावा किंवा पोकळीचाचून अवकाश असावा,
तसें मनाने आपलें विश्रांतिस्थान पाहिल्यावर आपला संकल्पविकल्परूप स्वभाव
त्याग करावा, जशी थंडी आपल्या अंगच्या थंडीने आपलें अंग कापू देत नाही तसें.

मग, अचल आणि कलंकरहित असें चंद्राचें विंब नेहमीं पूर्ण
असतें; तसें आत्मस्वरूपीं जें मन स्थिर झालेलें असतें,
वैराग्याचा चोरखडा बुडून जातो, व मनाची अस्यस्थता
नाहीशी होते आणि केवळ आत्मबोधाची पूर्णताच शिल्लक राहते.

म्हणून शास्त्राचा विचार करण्याकरिता ज्या मुख्यास शीण
द्यावयाचा, ते वाणीचेंही सूत्र हातीं न घेतां केवळ मौन स्वीकारते

ज्या प्रमाणें मिठानें आपलें मूळ स्वरूप जें पाणी, त्यांत घातले असतां तद्रूप
होतें, त्या प्रमाणें आत्मलाभाच्या प्राप्तीमुळें, मनाचा मनपणाही माचळतो,

अशा स्थितीत ज्या भावामुळे इंद्रियमार्गाने धावत जाऊन
विषयांचे गांव गांठतात, ते भाव उत्पन्न व्हावे तरी कोठून ?

ह्यणौनि तिये मानसिं । भावशुद्धी चि असे आपैसी ।
रोमशुद्धि जैसी । तळहातासि ॥ २३४ ॥

काइ बहू बोलों अर्जुना । जें हे दशा ये मना ।
तैं मनो तपाभिधाना । पात्र होए ॥ २३५ ॥

परि तें असो हें जाण । मानसतपाचें लक्षण ।
देवो ह्यणे संपूर्ण । सांगितलें ॥ २३६ ॥

एवं देहें वाचा चित्तें । जें पातले त्रिविधत्वातें ।
तें साम्यतप तूतें । परिसविलें गा ॥ २३७ ॥

आतां गुणत्रयसंगें । हें चि विशेष त्रिविध्य रिगे ।
तें हीं आइक चांगें । प्रज्ञाबळें ॥ २३८ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

श्रद्धया, परया, तप्तम्, तपः, तत्, त्रिविधम्, नरैः
अफलाकाङ्क्षिभिः, युक्तैः, सात्त्विकम्, परिचक्षते

फलाची आशा न करणाऱ्या योगी पुरुषांकडून अत्यंत श्रद्धेने
केलेल्या तिन्ही प्रकारच्या तपाला सात्त्विक तप म्हणतात,

तरि हें चि तप पै त्रिविध । जें साचिलें तुज विशद ।
तें चि करीं प्रसिद्ध । सांडूनि फळीं ॥ २३९ ॥

जें पुरतिया सत्वशुद्धी । आचरिजे आस्तिकबुद्धी ।
तेयातें चि गा प्रबुद्धीं । सात्त्विक ह्यणिपे ॥ २४० ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

तर हे प्रबुद्धा, हें जें त्रिविध तप मीं तुला सांगितलें, त्याचेंच
पूर्ण श्रद्धापूर्वक आचरण कर, पण फलाची आशा धरूं नको.

अरे ज्या वेळीं मन पूर्णपणें शुद्ध ठेवून व आस्तिक्यबुद्धीनें
आचरलें जातें, तेव्हांच शहाणे त्याला सात्त्विक तप म्हणतात.

सत्कार, मान, पूजा, अर्थम्, तपः, दम्भेन, च एव, यत्,
क्रियते, तत्, इह, प्रोक्तम्, राजसम्, चलम्, अध्रुवम्

जे तप सत्कार, मान, व पूजेच्या इच्छेने आणि दांभिकपणानें
करतात, ते क्षणिक फळ देणारे तप येथे राजस असे म्हटले आहे,

नां तपियेपणांलागि । दूजी त्राये जोडुनु जर्गी ।
महत्वादिक्किचां शृंगीं । बैसावेया ॥ २४१ ॥

त्रिभुवनिचेया सन्माना । न वचावेया ठाया आना ।
धूरेचिया आसना । भोजनालागी । २४२ ॥

विश्वचेया स्तोत्रा । अपण होआवें पात्रां ।
विश्व आपुलिया यात्रा । करावेया ॥ २४३ ॥

लोकाचिया विविधा पूजा । आश्रयो धरावेया दूजा ।
भोग भोगावेया चोजा । महत्वाचिया ॥ २४४ ॥

आंगा बोल माखुनु तपें । विकावेया आपणपें ।
अंगहीन पडपें । जियापरीं ॥ २४५ ॥

हें असो धनमानीं आश । बांधौनि तपें कीजे सायास ।
तैं तैं चि तप राजस । बोलिजे गा ॥ २४६ ॥

परि पहरणीं जें दुहिलें । तें गोरुं न दुभे वियालें ।
कां उभें सेत चारिलें । पीकावेया नुरे ॥ २४७ ॥

तैस्यें फोंकरितां तप । कीजे जें साक्षेप ।
तैं फळिं तंव सोफ । निह्नां जाये ॥ २४८ ॥

ऐस्यें निष्फळ देखौनि करितां । माझारि सांडी पांडुसुता ।
ह्यणौनि नाहिं स्थिरता । तपा तेया ॥ २४९ ॥

यन्हविं तन्हिं आकाशमांडीं । जो गाजौनि ब्रह्मांड फोडी ।
तो अकाळमेघु काइ घडी । राहांतु असे ॥ २५० ॥

तैस्यें राजस तप जें होए । तैं फळीं किर चांझ जाये ।
परि आचरणीं हीं नोहे । निर्वाहो तेया ॥ २५१ ॥

किंचा तपाची प्रतिष्ठा करण्याकरिता जगांत द्वैत
स्थापन करून मोठेपणाचे शिखरावर आरूढ होण्यासाठीं,

त्रिभुवनांतील सर्व सन्मान दुसऱ्या कोणास मिळूं नये
व भजनाचे समर्थी आपल्यास अग्रभागीं मान मिळावा,

विश्वाच्या स्तुतीला आपण पात्र व्हावें
आणि सर्व जगाने आपलीच यात्रा करावी,

लोकांकडून मिळणारे निरनिराळे बहुमान आपणाविना इतरांना
मिळू नये, महत्वाच्या आवरणाखालीं नानाविध भोग भेगावे, म्हणून,

वेऱ्या आपले शरीर नटवून त्याचे प्रदर्शन करते तसैं
तपाचे ढोंग माजवून जे आपलें स्वरूप लोकांस विकतात.

फार काय सांगावें ? परंतु द्रव्य व मान यांच्या प्राप्तीची इच्छा
वाढवून जें आयासयुक्त तप केलें जातें, तें तप राजस गणलें जातें.

पहरणी किड्याने गाईचे स्तन चोखले असता ती व्याली तरी दूध देत नाही,
किंचा उभें शेत जनावरास चारले असता हाती पीक येण्यास काही उरत नाही,

त्या प्रमाणें जें तप कष्ट करून केलें जातें, आणि त्याची
प्रसिद्धी केली जाते ते फलप्राप्तीच्या दृष्टीने फुकट जाते.

अशा प्रकारें तें तप निष्फळ आहे हे जाणून मध्येच ते
टाकून दिले जाते, म्हणून अर्जुना, त्या तपाला स्थिरता नाही.

अकाली आलेला मेघ मोठा गडगडाट करतो, ब्रह्मांड
भेदरून सोडतो तो घटकाभर तरी टिकतो काय ?

तसैंच जें तप राजस असतें, तें फलाच्या बाबतींत तर
व्यर्थ जातेंच, पण आचरणांतसुद्धा तें तडीस जात नाहीं,

आतां तें चि तप पुडुतीं । तामस्यैचेचिया रीती ।
तें परत्रा आणि कीर्ती । रुसौनि कीजे ॥ २५२ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

जें तप मूर्खपणाचा हट्ट घेऊन, स्वतःला पीडा देत, अथवा दुसऱ्याचा
नाश व्हावा अशी इच्छा धरून केले जाते त्याला तामस तप म्हणतात.

केवळ मूर्खपणाचा चारा । जीविं घेउनि धनुर्दरा ।
नांव ठेविजे शरीरा । वैरियांचें ॥ २५३ ॥

पंचाग्नीचिं हडगीं । खोलविजति शरिरालागि ।
किं इंधन कीजे आगि । आंतुल चि ॥ २५४ ॥

माथां जाळिति गुगुळु । आंगीं घालिजति गळु ।
बधिं लांबिजति जाळु । आपणपां चि ॥ २५५ ॥

द्वडौनि श्वासोश्वास । कीजति वायां चि उपवास ।
कां घेइजति धूमाचे घांस । अधोमुखें ॥ २५६ ॥

हिमोदकें आकंठें । खडकिलां सेचिजति तटें ।
जितिया मासाचे चिमुटे । तोडिति जेथ ॥ २५७ ॥

ऐसे नानापरीं हे काया । घाये सूति धनंजया ।
तप कीजे नाशावेया । पुढैलांतें ॥ २५८ ॥

आंगभारे सूटला ढोंडा । आपा नूकौनियां खांडा ।
वरिपडिलेयां रगडा । करी जैसा ॥ २५९ ॥

किंबहुना हे वोखटी । घेउनि क्लेशाची हातवटी ।
तप निफजे किरिटी । तामस होए ॥ २६० ॥

आतां, तेंच तप जर तामस प्रकारचें असलें, तेव्हां ऐहिक
कीर्ती व परलोकप्राप्ती, यांस अंतरून तें केले जातें.

मूढग्राहेण, आत्मनः, यत्, पीडया, क्रियते, तपः,
परस्य, उत्सादनार्थम्, वा, तत्, तामसम्, उदाहृतम्

अर्जुना केवळ अविचारी अंतःकरणाने
जे आपल्या शरीरास वैरी असें समजतात;

पंचाग्नींच्या ज्याळा शरीराला लाविल्या जातात, व शरीर
जणू काय इंधन आहे असे समजून पंचाग्नीं तयास पेटवितात,
डोक्यावर गुगुळु जाळण्यांत येतो, पाठीलां गळ टोंचण्यांत
येतो, आणि भय उपजेल, असे निखारे अंगाला लावले जातात.

श्वासोच्छ्वास कोंडतात, च्यर्थ उपास करतात,
स्वतःला टांगून घेऊन धुराचे भपकारे घेतले जातात.

थंडीच्या दिवसात गळ्यापर्यंत थंड पाण्यात उभे राहतात. खडकावर
अथवा नदीच्या काठावर बसतात जिवंतपणी मांसाचे लचके तोडतात

अर्जुना, जेव्हां अशा प्रकारें नाना प्रकारे आपल्या शरीरास
दुःख देऊन दुसऱ्याचा नाश करण्याकरिता जे तप केले जाते,

जसा आपल्याच वजनानें ढळलेला धोंडा गडगडून खाली पडला म्हणजे त्याचे
तुकडे तुकडे होतात, व त्याच्या आड येणाऱ्या वस्तूचाही तो चुराडा करतो,

तसलें आपल्या शरीरास दुःख देऊन, जे प्राणी सुखानें
जगताहेत, त्यांना जिंकण्याकरितां तपाचें आचरण करतात.

तेवि आपुलिया आटणियां । सुखें असतिया प्राणियां ।
जिवाचिया ही सिराणियां । करिति गा ॥ २६१ ॥

एवं सत्वादिकांचां आंगीं । पडिलें तपभागीं ।
जालें तें तुज चांगी । दाविलें व्यक्ती ॥ २६२ ॥

आतां बोलतां प्रसंगा । आलें ह्यणौनि पै गा ।
करुं रूप दानलिंगा । त्रिविधा तेया ॥ २६३ ॥

तेथ गुणाचेनि बोलें । दान हिं त्रिविध असे जालें ।
तें चि आडक पहिलें । सात्त्विक ऐसें ॥ २६४ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दान करणें जणूं कर्तव्यच आहे. अशा बुद्धीनें जें दान, पुण्यक्षेत्री, पर्वकाळी व सत्पात्री
आणि दानाचा मोबदला न करता दिले जाते, ते दान सात्त्विक म्हटले गेले आहे.

तरि स्वधर्मा आंतौतें । जें मीळे आपणपेयांतें ।
तें देइजे बहुतें । संमानयोगें ॥ २६५ ॥

जालेयां सुवीजप्रसंगु । पडे क्षेत्रा वापेचा पांगु ।
तैसा चि दानाचा हा लागु । देखतसों ॥ २६६ ॥

अनर्थ रत्न हातु चढे । तें भांगाराची वोढि पडे ।
दोन्ही जाली तरि न जोडे । लेते आंग ॥ २६७ ॥

परि सणु सुहृदु संपति । यें तिन्हिं येकें मिळति ।
जें भाग्य धरीं उन्नती । आपुलां विषिं ॥ २६८ ॥

तैसैं निफजवाचेया दान । जें सत्व सुये संवाहन ।
तें देशु काळु भाजन । द्रव्य ही मिळे ॥ २६९ ॥

अर्जुना फार काय सांगावें ? ही दुःखाची चाईट रीत
अंगीकारून, जें तप निष्पन्न होतें, तें तामस समजावें.

याप्रमाणे सत्व, रज, तम या तीन गुणांमुळे जे तपाचे
तीन भाग होतात, हें मी तुला स्पष्ट करून दाखविलें आहे.

आतां, प्रसंगच आला आहे, म्हणून दानाचे तीन
प्रकार कसे होतात त्याचीं लक्षणें तुला कथन करतो.

येथे गुणांच्या योगाने दानही तीन प्रकारचे झाले आहे,
तरी पहिल्या प्रथम सात्त्विक दानाचें लक्षण ऐक.

दातव्यम्, इति, यत्, दानम्, दीयते, अनुपकारिणे,
देशे, काले, च, पात्रे, च, तत्, दानम्, सात्त्विकम्, स्मृतम्

तर आपण स्वकष्टानें व सन्मार्गानें मिळविलेलें
जे धन, तें मोठ्या बहुमानानें दुसऱ्यास द्यावें.

चांगले बीज प्राप्त झालें असतां, उत्तम जमीन व वाफ यांची
उणीव पडते; तशीच या सात्त्विक दानाची स्थिति दिसून येते,

अमोल हिरा हातीं यावा, पण कोंदणाकरितां सोन्याचीच वाण पडावी, व रत्न
आणि सोने दोन्ही प्राप्त झाली तर अलंकार लेणाऱ्याला सुंदर शरीर मिळत नाही.

परंतु आपल्या भाग्याची ऊर्जित अवस्था झाली असतां,
ही तिन्ही एकत्र असली की भाग्यच उदयाला येते म्हणायचे.

त्याप्रमाणे उत्कृष्ट प्रकारचे दान घडवून आणण्याकरिता जेव्हां
सत्वगुणाची साह्यता होऊन देश, काळ, सत्पात्र आणि द्रव्यही मिळतें.

तस्मिं आधिं तंच प्रयत्नेसिं । होआवें कुरुक्षेत्र कां कासी ।
नातरि तूके जो इहिसिं । तो ही देशु हो ॥ २७० ॥

तेथ रवि-चंद्रा राहु-मेळु । होंता पाहावा पुण्यकालु ।
कां तेयासारिखा निर्मळु । आणिकु ही हो ॥ २७१ ॥

तैस्यां काळिं तियें दिसिं । होआवी पात्रसंपति ऐसी ।
मूर्ति धरिली आहे जैसी । शुचित्वें चि कां ॥ २७२ ॥

आचाराचें मूळपीठ । वेदाची उत्तरवेठ ।
तैस्यें द्विजरत्न चोखट । पाहुनियां ॥ २७३ ॥

मा तेयाचां ठांडं चिंता । निवर्तावी स्वसत्ता ।
परि प्रियापुढें कांता । रिगे तैस्येनि ॥ २७४ ॥

कां जेयाचें ठेविलें तेया । देउनि होइजे उतरायियां ।
नाना हडपें विडा राया । दीधला जैसा ॥ २७५ ॥

तैस्येनि निष्कामें जीवें । भृत्यादिभावें ।
किंबहुना हांवे । नेंदाचें उठूं ॥ २७६ ॥

आणि दान जेया देयाचें । तेयातें ऐस्येयां पांचें ।
जें घेतलेयां नुमचवे । काइस्येन हीं ॥ २७७ ॥

सादु घातलेयां आकाशा । नेंदी प्रतिशब्दु जैसा ।
कां पाहिला आरिसा । येरिकडे ॥ २७८ ॥

उदकाचिये भूमिके । आफळिलेन कंदुकें ।
उफळौनि माघौतें । नैयेजे हाता ॥ २७९ ॥

नाना वसोचा घातला चारु । माथां तुरबिला बूरु ।
न करी प्रत्योपकारु । जेयापरी ॥ २८० ॥

म्हणून योग्य दान घडण्याला, प्रथम कुरुक्षेत्र; काशीक्षेत्र, हें स्थळ
असावें; किंवा यासारखाच दुसरा कोणताही पवित्र भूप्रदेश गांठला पाहजे.

त्या पुण्यक्षेत्रांत सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण यासारखा पुण्यकाल
असावा; किंवा त्याच्या बरोबरीचा दुसरा शुद्ध पुण्यकाल प्राप्त व्हावा,

त्या काळी च त्या स्थानी, असा सत्पात्र ब्राह्मण
असावा जणु काय शुचित्वाची मूर्तीच घडविली, असा,

तो सदाचाराचें माहेरघर आणि जेथे येऊन वस्ती
करतात असा अत्यंत पवित्र ब्राह्मणश्रेष्ठ असावा.

मग त्याच्या हाती आपल्या प्रसन्नचित्ताने द्रव्यदान द्यावे
ते जशी पत्नी आपल्या पतीपुढें मर्यादशीलपणानें जाते,

दान देताना भावना अशी असावी की ज्याची ठेव त्याला परत देऊन जसा सज्जन
उतराई होतो, ज्याप्रमाणे विडा देणारा राजाचा सेवक राजाचाच विडा राजाला देतो,

तशा निष्काम अंतःकरणानें जमीन चगैरे अर्पण करावी,
परंतु त्या विषयी कोणत्याही प्रकारची फलेच्छा होऊं देऊं नये;

आणि ज्याला दान द्यावें, तो असा पाहावा कीं, त्याच्या
कडून घेतलेल्या दानाची फेड कोणत्याही मार्गानें होणार नाही.

आकाशाला हांक मारलीं असतां जस्यें त्याचें प्रत्युत्तर आकाशापासून मिळत
नाहीं; किंवा आरसा पाठमिगून पाहिला, तर जस्यें प्रतिबिंब दिसत नाहीं,

अथवा पाण्याच्या पृष्ठभागावर चेंडू आपटला असतां
तो जसा आपण होऊन हातावर उसळून परत येत नाहीं;

किंवा ज्याप्रमाणे पोळाला चारा घातला असता तो उपकार मानीत
नाहीं; अथवा पुण्या कृतघ्न, मनुष्यावर केलेले उपकार तो फेडीत नाहीं,

तैसें दीधलें दान तेयाचें । जें कोण्ही आंगें नुमुचे ।
अर्पिलेयां श्लाघ्य तेयाचें । कीजे पै गा ॥ २८१ ॥

ऐसिया सामग्रिया । दान निफजे चीरराया ।
तें सात्त्विक दानवरिया । सर्वा हि जाण ॥ २८२ ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

तसें एकदां दात्यानें दिलें. त्या दानाची कोणत्याही अंगाने परतफेड करू
शकणार नाही, अशा ठिकाणीं अर्पण केल्यावर त्याचें स्मरणही राहूं नये,
हे चिरोत्तमा अर्जुना, अशा प्रकारचें जें दान केले जाते,
तें सर्व दानापेक्षां श्रेष्ठ असें सात्त्विक दान होय, असें समज.

यत्, तु, प्रत्युपकारार्थम्, फलम्, उद्दिश्य, वा, पुनः,
दीयते, च, परिक्लिष्टम्, तत्, दानम्, राजसम्, स्मृतम्

परंतु जे दान क्लेशपूर्वक प्रत्युपकारासाठीं किंवा फळाच्या इच्छेनें
अतिशय कष्टानें दिलें जातें, त्या दानाला राजसदान म्हणतात.

आणि तो चि देशु काळु । घडे तैसा चि पात्रमेळु ।
दानभागु ही निर्मळु । न्यायगतु ॥ २८३ ॥

परि मनीं धरूनि दुभतें । चारिजे जेचि गाइतें ।
कां पैच करुनि आइतें । पेरुं जाइजे ॥ २८४ ॥

नाना दीठि घालूनि ऐहेरा । आवंतुं जाइजे सोइरा ।
वाण धाडिजे घरा । वोउसेयाचेया ॥ २८५ ॥

पै काळांतरा गांठि बांधिजे । मग पुढिलाचें काज कीजे ।
पूजा घेउनि रसु दीजे । पीडितासि ॥ २८६ ॥

तैसें जेया जें दान देणें । तो तेणें चि गा जीवणें ।
भुंजावा भावें येणें । दीजे जें गा ॥ २८७ ॥

अथवा कोण्हीं एकु वाटे जाता । घेतलें उमचों न सकतां ।
मीळे जरि पांडुसुता । द्विजोत्तमु ॥ २८८ ॥

तरि कवडेया एकासाठिं । अशेष गोत्राचें किरीटी ।
सर्व प्रायश्चित्त सुचे मुठी । तेयाचिये ॥ २८९ ॥

आणि देश, काळ, व सत्पात्र ब्राह्मण, यांचा मेळ बसून, दानाचे द्रव्य
न्यायोपार्जित, आणि दान घेणाराही सत्पात्र यांचा एकत्र योग आलेला असतो.

परंतु दुभत्यावर दृष्टी ठेवून गायीला चाराचें, किंवा दाणे सांठविण्या
करिता अगोदर चांगले पेंच तयार करून मग शेतात धान्य पेरायला जावे,

अथवा आहेरावर नजर ठेवून जसें सोयराधाय्यांस आमंत्रण करण्यास
जावे, किंवा जेथून वंसा माघारा येईल अशा ठिकाणींच वाण द्यावे;

आधीं व्याजाची रक्कम गांठसि बांधून आणि मग तो देणाराचे
कार्य करावें. अथवा द्रव्य घेऊन जसें रोग्यास असौषध द्यावें;

त्याप्रमाणें जें दान ज्याला द्यावें, आणि आपण जें दान केलें आहे तेवढ्याच साधनानें तो
दान घेणारा त्याने पुन्हा आपल्यावर उपकार केला पाहिजे, या उद्देशानें जें दान दिलें जातें.

अथवा अर्जुना ! वाटेने जातांना कोणी एखादा असा ब्राह्मणश्रेष्ठ
भेटलां, जो घेतलेल्या दानाचा मोबदला करू शकणार नाहीं,

हे किरीटी, एक कवडी दान देऊन आपल्या सर्व गोत्रजांच्या
प्रायश्चित्तांचा संकल्प करून त्याचे हातावर पाणी सोडतात;

तेविं चि पारलौकिकें । फळें चांछिजति अनेकें ।
नांदिजे तें भूके । एक ही नोहे ॥ २९० ॥

तें हिं ब्राह्मण नेचों सरे । शेशीं हाणिचेनि सीणे झांसुरे ।
सर्वस्व जैसे चोरें । नागवुनि नेलें ॥ २९१ ॥

कायि बहू सांघों सुमती । जें दीजे या मनोवृत्ती ।
तें दान गा त्रिजगती । राजस पै ॥ २९२ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशकाले, यत्, दानम्, अपात्रेभ्यः च, दीयते,
असत्कृतम्, अवज्ञातम्, तत्, तामसम्, उदाहृतम्

जे दान सत्काराशिचाय व अवहेलनापूर्वक दिलें अयोग्य ठिकाणी,
अयोग्य काळी आणि कुपात्री दिले जाते, ते दान तामस म्हटले गेले आहे.

मग म्लेंच्छांचे वसैठे । दांगणे हान कैकटे ।
कां सिहवीरें चौहटे । नगरिचे ते ॥ २९३ ॥

तिहीं तिहिं ठाडें मिळनीं । समो सांजवेळ कां रजनी ।
तेहळिं उदारां होणें धनीं । चोरियेचां ॥ २९४ ॥

पात्रें भाट नागारीं । सामान्या स्त्रिया जुवारी ।
जियें मूर्तिवतें भुरुरीं । भूलावेया ॥ २९५ ॥

रूपनृत्याची पुरवणी । तेयां पुढें डोळेभारणी ।
गीत भाटींच श्रवणीं । कर्णजपु ॥ २९६ ॥

तेया ही चरि अळुमाळु । घे फूलगंधाचा परिमळु ।
तंव भ्रमाचा तों वेताळु । अवतरे चि ॥ २९७ ॥

येयां ऐसेन जें जें देणें । तें तामस दान मी ह्यणें ।
आणि घडे दैवगुणें । आणिक ही एक ॥ २९८ ॥

त्याच प्रमाणें अनेक पारलौकिक फळांची इच्छा करून त्यास तें देतात,
आणि तें तरी जे एकदा तरी भूक श्मेल इतक्यापुरतेही नसते,

आणि तें अल्पदान ब्राह्मण नेत असतां, नुकसानीच्या शिणानें तो राजस
दान करणारा मनांत झुरतो. जणूं काय चोरानें त्याचे सर्वस्वच हरण केलें.

हे सुमते अर्जुना, फार काय सांगू ! अशा संकल्पानें
जें दान दिलें जातें, ते दान त्रैलोक्यात राजस म्हटले जाते,

आणि अर्जुना, मग म्लेंच्छांच्या राहण्याच्या ठिकाणी, अथवा अरण्यें,
किंवा अपवित्र जागा, छावण्यांमध्ये किंवा नगरांच्या चव्हाट्यांचर.

अशा ठिकाणीं जमून, तशांत त्या ठिकाणीं तिन्हीसांजाच्या वेळीं किंवा रात्रीची
वेळ प्राप्त झली असता, चोरी करून आणिलेल्या धनाचें उदारपणानें दान करतात;

हें दान देण्यास पात्र कोण तर भाट लोक, तमासगीर लोक, किंवा
वेश्या, किंवा जुगारी कीं जे मूर्तिमंत भूलूच आहेत, अशांना भूलून,

त्यांत रूपलावण्याला नाचाची परवणी लाभून म्हणजे डोळ्याला पडणारी भुरळ
असून आणि या तोंडपुजे लाकांनी केलेली स्तुती कानांत सारखी गुणगुणत आहे,

तशांत फुलांचा व उटीचा कोमल सुवास घेतात, तेव्हां
तल्लीन होऊन केवळ भ्रमाचे मूर्तिमंत वेताळ बनतात !

अशा रीतीने द्रव्याचा विनियोग करणे तें तामस दान असें मी
म्हणतो, किंवा दैवयोगाने असेही घडून येते, ते सांगतो, ऐक.

विपायें घुणाक्षर उमडे । टाळिये काउळा सांपडे ।
 तैसैं तामसा पर्य पडे । पुण्यदेशीं ॥ २९९ ॥

तेथ देखौनि तो आथिला । योग्यु मागों हीं आला ।
 तो ही द्रव्या चाडैला । भाळे जरि ॥ ३०० ॥

तरि श्रद्धा न करी जीविं । तेया माथा न खलची ।
 स्वयं न करी ना करची । अर्ध्यादीक ॥ ३०१ ॥

आलेयां न घली बैसों । तेथ गंधाक्षतांचा अतिसो ।
 हा प्रसंगु किर असो । तामसिये नरीं ॥ ३०२ ॥

पैं बोळाविजे रिणायितु । तैसा झांकची तेयाचा हातु ।
 तूकरणेयांचा बहुत । प्रयोगु तेथ ॥ ३०३ ॥

आणि जेया जें दे किरिटी । तेयातें उमाणीं तेयासाठिं ।
 मग कुबोलें कां लोटी । अवज्ञेचां ॥ ३०४ ॥

हैं असो इयापरिं । मोल वेचणें जें अवधारिं ।
 तेया नांव चराचरिं । तामस दान ॥ ३०५ ॥

ऐसिं आपलालां चिन्हीं । अलंकृतें तीन्हीं ।
 दानें दाविलीं अवधानिं । राजतनया ॥ ३०६ ॥

एथ मीं जाणतसैं । विपायें तूं गा ऐसैं ।
 न कल्पीसि मानसैं । विचक्षणां ॥ ३०७ ॥

जें भवबंधमोचक । एकलें कर्म सात्विक ।
 तरि कां वेखासैं सदोष । येर बोलों ॥ ३०८ ॥

परि नुसंतितां विवसी । भेटि नाहिं निधीसिं ।
 कां धूं न सांतां जैसी । वाति न लगे ॥ ३०९ ॥

कधीं क्वचित् लाकडवर किड्याने कोरलेलें अक्षर उमटावें, किंवा टाळी वाजवीत असतां तींत सहजीं एखादा कावळा सापडावा, तसैं या तामसांना पुण्यदेशीं पर्वकाळ लाभला, त्या वेळीं, तो तमोगुणी पुरुष संपन्न आहे असैं पाहून, योग्य असा ब्राह्मण मागावयासही आला आणि हा तशांत अभिनानाच्या अतिरेकामुळें भांचावलेला असलाच, तरी अंतःकरणात श्रद्धा धरीत नाही; त्याला मस्तक खाली लवचून नमस्कारही करीत नाहीं आपणही अर्ध्यापाद्यादि सत्कार करीत नाहीं, अगर दुसऱ्याकडून करवीतही नाहीं. अभ्यागतासाठीं नुसतें बसायला आसन घातले जात नाही तेथें गंध-अक्षता वगैरे अर्पण करणें, कोठून असणार ? याप्रमाणें तामसी पुरुष अतिथीची अप्रतिष्ठा करतात. काहीतरी थोडे हातावर ठेवचून सावकाराला परत पाठवावे तसे त्याला थोडेंसें देऊन त्याची फंसवणूक करतो, तमोगुणाच्या ठिकाणीं 'अरे तुरे' म्हणण्याची रीत फार असते. आणि अर्जुना ! तो ज्याला देतो तीच त्याची किंमत आहे अशी त्याची अचहेलना करतो; व अपशब्द बोलून त्याला घालचून देतो, पण हा विस्तार पुरे. याप्रमाणें जें द्रव्य दान करणें; त्याला सर्वत्र 'तामस दान' हेंच नांव आहे. अशीं आपापल्या चिन्हांनीं अलंकृत, राजस तामसादि तिन्ही प्रकारची हीं दानें तुला स्पष्ट सांगितलीं. तू लक्ष दे. हे बुद्धिमान अर्जुना, मला असैं वाटतें कीं, कदाचित् तू मनाने अशा तऱ्हेची कल्पना करशील कीं, कीं जर संसारांतून सुटका करणारें एक सात्विक कर्मच आहे, तर ही इतर सदोष कर्म कशासाठी सांगतो ? परंतु ज्या प्रमाणें पिशाचाला दूर केल्याशिवाय पुरलेले द्रव्य हाती येत नाही, किंवा धूर सहन केल्यावाचून चात उजळली जाऊ शकत नाही,

तैस्यै सुधासत्वाआड । आहे रजतमाचें कचाड ।
 त्रिभुवर्नी तें कीड । ह्मणाचें गा ॥ ३१० ॥

आह्मी श्रद्धादिदानांत । जें समस्त ही क्रियाजात ।
 सांघितलें गा व्यक्त । तिहिं गुणी ॥ ३११ ॥

तेथ भरवसेन तीन्हीं । न संघो चि ऐस्यें मानीं ।
 सत्व दावावेया दोन्हीं । बोलिल्लों येरें ॥ ३१२ ॥

जें दोहिंमाजि तीजें असे । तें दोन्हिं सांडितां चि दीसे ।
 अहोरात्रत्यागें जैसें । संध्यारूप ॥ ३१३ ॥

तैस्यै रजतमविनाशें । तीजें जें उरत दीसे ।
 तें सत्व हें आपैस्यें । फावासि ये ॥ ३१४ ॥

एवं दावावेया सत्व तुज । निरोपिलें तमरज ।
 तें सांडूनि सत्वे काज । सार्धीं आपुलें ॥ ३१५ ॥

सत्वे चि येणें चोखाळें । करिं यज्ञादिकें सकळें ।
 पावसी तें करतळें । आपुलें निज ॥ ३१६ ॥

सूर्य दाखविलें सातें । काडि एक न दिसे एथें ।
 तेचि सत्वे केलें फळातें । काडि नेंदी ॥ ३१७ ॥

हें किर आवडतां चिषिं । रीति सत्वीं आथि नीकी ।
 परि मोक्षेंसी एकीं । आथि मिळणें ॥ ३१८ ॥

तें येक अगाध चि आहे । तेयाचा सावा३० जें लाहे ।
 तें मोक्षाचां ही होये । गाची सरतां ॥ ३१९ ॥

पै भांगारा जहीं पन्हरें । तहीं राजवळिचिं आखरें ।
 लाहे तें सरे । जियापरीं ॥ ३२० ॥

तस्यै शुद्ध सत्त्वगुणाचे आड त्याला प्रतिबंधक होणारे जे
 रजतमाचें आवरण आहे, ते दूर करण्याला वाईट कां म्हणाचें ?

आम्हीं श्रद्धेपासून दानापर्यंत सर्व क्रियामात्र,
 तिन्हीं गुणांनीं व्याप्त आहेत, म्हणून जें सांगितलें,

तेथें खरोखरच तीन गुण सांगण्याचा आमचा इरादा नव्हता; परंतु सत्त्वगुणाचे
 स्वरूप उघड रीतीनें स्पष्ट समजविण्या करितां दुसऱ्या दोन गुणांचे वर्णन केलें.

ज्याप्रमाणे दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असता संध्याकालाचें रूप दिसतें,
 त्याप्रमाणें या दोन्हींचा त्याग केला असतां तिसरा सात्त्विक गुणाचा प्रकार दिसतो

तसेच रज-तमाचा नाश झाला असता तिसरा
 जो उत्तम सत्त्वगुण होय हे स्पष्ट कळून येते,

याप्रमाणे सत्त्वगुण स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां मी रज व तम तुला
 सांगितले, त्यांचा त्याग करून सत्त्वगुणाच्या योगें आपली कार्यसिद्धी करून घे.

या शुद्ध सत्त्वगुणानेंच तूं यज्ञादि सर्व कर्मांचे आचरण
 कर, म्हणजे तुझें जे निजस्वरूप, तें तुझ्या तळहातीं लाभेल.

सूर्य आपल्या प्रकाशाने दाखविणारा झाला, तर कोणती एक वस्तू दिसणार
 नाही ? तसें सत्त्वगुणांनी आचरण केलें असतां तें कोणतें फळ देणार नाही ?

इच्छित प्राप्त करून घेण्याकरिता सत्त्वगुण ही एक उत्तम पद्धती आहे.
 पण, मोक्षलाभ घडून आत्मस्वरूपांत समरस होऊन जाणें, जे आहे,

तें एक वेगळेच आहे. त्याचे जेव्हा साह्य मिळेल,
 तेव्हां मोक्षाच्याही प्रांतांत आपोआपच पाऊल शिरतें,

सोनें जरी पंधराच्या दराचें असले, तरी त्याच्यावर जेव्हां राजमुद्रेचीं
 अक्षरें प्राप्त होतात, तेव्हांच तें जसें व्यवहारांत चलनाच्या उपयोगी येतें;

स्वच्छें शीतळें सुगंधें । जळें होंति सुखप्रदें ।
परि पक्व तें संबधें । तीर्थांचेनि ॥ ३२१ ॥

न यों कां भलेतैसी थोरी । परि गंगा जैसी तैसी तिये सागरी ।
चिश्वातें उद्धरी । दर्शनमात्रें ॥ ३२२ ॥

तैस्यें सात्विका कर्मा किरिटी । यंतां मोक्षाचिये भेटी ।
न पडे आडकाठी । त्रिशुद्धी गा ॥ ३२३ ॥

हा बोलु आयिकतखेवीं । अर्जुना आधी न माये जीविं ।
ह्मणे देवें कृपा करावी । सांघावें तें ॥ ३२४ ॥

तेथ कृपाळु चक्रवर्ती । ह्मणे आयिक तेयाची व्यक्ति ।
जे सात्विक शुक्ति । रत्नीं पघळे ॥ ३२५ ॥

ॐ तत्स्यदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च चिह्निताः पुराः ॥ २३ ॥

ॐ, तत्, सत् अशी तीन प्रकारची ब्रह्माची नावे सांगितली आहेत.
या त्रिविध नामनिर्देशद्वाराच ब्रह्मण, वेद व यज्ञ रचले गेले आहेत,

तरि अनादि परब्रह्म । जें जगदादिकंदाचें धाम ।
तेयाचें एक नाम । त्रिधा पै असे ॥ ३२६ ॥

तें किर अनाम अजाति । परि अविद्यागर्वाचिये राती- ।
माजि वोळखावेया श्रुती । खुण केली ॥ ३२७ ॥

कटले संसासीणें । जे देवों एंति गाऱ्हाणें ।
तेयां वो दे नामें जेणें । तो संकेतु हा ॥ ३२८ ॥

ब्रह्माचा अबोला फीटाचा । अद्वैतु द्वैतत्वे भेटाचा ।
ऐसा मंत्र देखिला कणवा । चेदें चापें ॥ ३२९ ॥

मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें ।
मागां असतां ठाके । पुढा उभें ॥ ३३० ॥

किंचा स्वच्छ, शीतळ व सुगंधित असे पाणी सुखप्रद होते, परंतु
त्याच्या ठिकाणी पक्वपणा तीर्थांच्या संबध आला असताच येत असतो,

नदी कितीही मोठी असली तरी तिचा जेव्हा गंगेशी संगम
होतो, तेव्हांच तिचा जसा समुद्रांत प्रवेश होऊं शकतो,

त्याप्रमाणे अर्जुना, सात्विक कर्माच्या योगाने मोक्षप्राप्तीच्या
मार्गांत कोणतेही विघ्न येत नाही, पण हा प्रश्न अगदी वेगळा आहे.

हें भाषण ऐकतांच अर्जुनाचे मनांत उत्कंठा न मावून
तो म्हणाला, देवांनी कृपा करावी व तें सांगावें.

त्यावर कृपाळूचा चक्रवर्ती म्हणाला, ज्याच्या योगाने सात्विक पुरुष मोक्ष
रत्नाचे दर्शन कसें लाभतो, तेच मी आता निरूपण करून सांगतो, तर ऐक.

ॐ तत्सत्, इति, निर्देशः, ब्रह्मणः, त्रिविधः, स्मृतः,
ब्राह्मणः, तेन, वेदाः, च, यज्ञाः, च, चिह्निताः, पुरा

तर अनादि जें परब्रह्म, जगाचें उत्पत्तिस्थान व
विश्रांतिस्थान आहे, त्याचे एकच नाव तीन प्रकारचे आहे,

वास्तविक पाहातां परब्रह्माला नांव नाही, कीं जाति नाही; पण
अविद्यागर्वाच्या रात्री त्याला ओळखण्याकरितां वेदांनी त्याला नांव दिलें.

संसारदुःखानें शिणलेलें जे जीव, वेदाकडे गाऱ्हाणें सांगण्यास आले असतां
त्यांनी उच्चारलेल्या ज्या नांवाला ब्रह्मत्व ओ देतें, ते संकेतरूप नाव हेच होय,

ब्रह्माचें अनिर्वाच्यपण फिटवें, व ते वाचेच्या प्रांतात यावें असा
एक मंत्र वेदांनी जगतावर कृपाळू होऊन द्रष्टेपणाने पाहिला आहे,

मग वेदाने दाखविलेल्या ज्या एका नाममंत्राने ब्रह्मास हांक
मारली असतां दृष्टिआड असलेले परब्रह्मच दृष्टिगोचर होते,

अध्याय सतरावा

परि निगमाचळशिखरीं । उपनिषदार्थनगरीं ।
आहाति ब्रह्माचां जे एकहारीं । तेयांसी चि ॥ ३३१ ॥
हैं इं असो प्रजापति । शक्ति जे सृष्टि करिति ।
ते जेया एका आवृत्ती । नावांचिया ॥ ३३२ ॥
पैं सृष्टिचेया उपक्रमा- । पूर्वी गा वीरोत्तमा ।
वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होंता ॥ ३३३ ॥
मग ईश्वरातें नेदखे । ना सृष्टि करूं न शके ।
तो एक थोरु केला एकें । नावें जेणें ॥ ३३४ ॥
जेयाचा अर्थ जीविं ध्यांता । जें वर्णत्रय जपतां ।
विश्वसृजना योग्यता । आली तेया ॥ ३३५ ॥
तेधवां रचिले ब्रह्मजन । तेयां वेद दीधले सासान ।
यज्ञा ऐसैं वर्तन । जीवें केलें ॥ ३३६ ॥
पाठिं नेणों केती एर । मीनले लोक अपार ।
जालें ब्रह्मदत्त अघार । त्रिभुवन ॥ ३३७ ॥
ऐसैं नाममात्रें जेणें । धात्रेया अढंच करणें ।
तेयाचें रूप आयिक ह्मणे । श्रीकांतु तो ॥ ३३८ ॥
तरि सर्व मंत्रांचा राजा । तो प्रणउ आदिवर्णु बुझा ।
तत्कारु दूजा । तीजा सत्कारु ॥ ३३९ ॥
एवं ॐतत्सदाकार । ब्रह्मनाम तें त्रिप्रकार ।
हैं फूल तुरबी सुंदर । उपनिषदातें ॥ ३४० ॥
येणेंसिं होउनि येक । जें निर्वाळलें कर्म सात्त्विक ।
तें कैचल्यातें पाइक । घरिचें करी ॥ ३४१ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

७५९

परंतु वेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर उपनिषदांच्या अर्थरूपी
नगरांत, जे परब्रह्मच्या एका पंक्तीला आहेत, त्यांनाच ते कळून येते,
हेंही असो, प्रजापतीमध्ये जी सृष्टी उत्पन्न करण्याची
शक्ती आहे, ती एका नामाच्या अनुष्ठानानेच प्राप्त झाली,
परंतु हे वीरोत्तमा; सृष्टी उत्पत्तीपूर्वी ब्रह्मदेव
एकटा वेड्यासारखा गोंधळलेला असा होता;
मला ईश्वरला तो ओळखत नव्हता, किंवा सृष्टीची उत्पत्तीही करूं
शकत नव्हता परंतु ज्या नामाच्या योगानें त्याच्या अंगी सामर्थ्य आलें;
ॐ, तत्, सत् ज्या तीन वर्णांच्या जपाने व त्या नामाच्या अर्थाचें अंतःकरणांत
चिंतन केल्यामुळें त्या ब्रह्मदेवाला सृष्टी उत्पन्न करण्याचे बळ लाभलें;
तेव्हा प्रथम ब्रह्म जाणणारे ब्राह्मण उत्पन्न केले; त्यांना वेदांची आज्ञा
मान्य करण्यास सांगून यज्ञकर्म हें त्यांना निर्वाहाचे साधन करून दिलें.
नंतर अपार लोक उत्पन्न केलें, त्यांची गणतीही नाही.
व तिन्ही भुवनें ही ब्रह्मदेवानें त्यास अग्रहात करून दिलीं.
असैं ज्या नाममात्रानें ब्रह्मदेवाला थोर केलें, त्याचें
स्वरूप आतां ऐक. ऐसैं भगवान् अर्जुनास म्हणाले.
तर सर्व मंत्रांत श्रेष्ठ जो ॐकार, तो प्रथम वर्ण असे तूं समज,
नाम त्रिविध 'तत्' हा दुसरा वर्ण, आणि 'सत्' हा तिसरा.
अर्जुना ! याप्रमाणे ॐ तत्, सत् अशा प्रकारे ब्रह्माचें
नाम आहे या उपनिषदरूप सुंदर फुलाचा तू वास घे,
या तीन वर्णात्मक मंत्रांशी एकरूप होऊन जेव्हा सात्त्विक
कर्म केले जाते, तेव्हां तें मोक्षाला घरचा चाकर करतें.

यज्ञविं कापुराचें थळिव । आणूनि देइजैल दैव ।
 घेऊं जाणणें चि अडव । तेथ असे बापा ॥ ३४२ ॥
 तैसे आदरिलजैल सत्कर्म । उच्चरिजैल हिं ब्रह्मनाम ।
 परि नेणजे जरि वर्म । विनियोगाचें ॥ ३४३ ॥
 तरि महंतांचिया कोडी । घरा आणिलेयां हिं वोडी ।
 मानु नेणती परिवडी । मुदल तूटे ॥ ३४४ ॥
 कां लेयावेया चोखट । टीक भांगार एकवट ।
 घालूनु बांधली मोट । गळां जेचि ॥ ३४५ ॥
 तैसें तोंडिं ब्रह्मनाम । हातिं तें सात्त्विक कर्म ।
 विनियोगेविण काम । निष्फळ होए ॥ ३४६ ॥
 आगा अन्न आणि भूक । पासिं असे परि देख ।
 जेउं नेणतां बाळक । लंघे चि तें ॥ ३४७ ॥
 कीं स्नेहा सूत्रा वैश्वानरा । जालेयां जर्हीं संवसारा ।
 हातवटी नेणता वीरा । प्रकाशु नोहे ॥ ३४८ ॥
 तैसें वेळे कृत्य पावे । तेथिचा मंत्रु ही आठवे ।
 परि व्यर्थ तें आघवें । विनियोगेविण ॥ ३४९ ॥
 ह्यणौनि वर्णत्रयात्मक । जें हें ब्रह्मनाम एक ।
 विनियोगु तूं आयिक । येयाचा आतां ॥ ३५० ॥

परंतु दैवयोगानें जर कापराचे अलंकार प्राप्त झाले, पण वा
 अर्जुना ! ते कसे अंगावर घालावें हें समजण्याचीच अडचण आहे.
 तसेच जरी सत्कर्म आदरपूर्वक केले, आणि ब्रह्मनामही
 उच्चारले पण विनियोगाचे वर्म जर माहित नसेल,
 तर साधूंचे समुदाय आपण होऊन घरी आले, आणि त्यांचा आदरसत्कार
 कसा करायचा हे कळले नाही तर पदरीं असलेलीं पुण्याई नष्ट होते.
 अथवा चांगला शृंगार करण्यांकरितां सोन्याचे व जडावाचे दागिने केले
 पण ते न घालता एकत्र मोट बांधून गळ्यात घातले तर काय सौंदर्य ?
 तसेच तोंडानें उँ उच्चार करायचा, व हातानें सात्त्विक कर्माचे आचरण
 करायचे, पण त्याचा विनियोग समजला नाही तर ते कर्म निष्फळ होते.
 अगा, अन्न आणि भूक दोन्ही उपलब्ध अहेत, परंतु मुलाला
 जर कसे जेवाचे हे माहित नसेल तर ते उपाशीच राहिल ना !
 अथवा, अर्जुना तेल, चात आणि अग्नी हीं तिन्ही संग्रहास आहेत,
 पण दिवा कसा लावावा हें माहित नसेल तर प्रकाश कसा मिळणार ?
 त्याप्रमाणे योग्य वेळी कर्म घडत आहे व त्या कर्मसंबंधाचा मंत्रही
 जरी आठवला, पण जर विनियोग माहित नसेल तर ते व्यर्थ जाते.
 म्हणून तीन शब्दांचें जें हें एक परब्रह्माचें नांव आहे,
 त्याचा विनियोग कसा करायचा, तें तूं आतां ऐक.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मात्, उँ, इति, उदाहृत्य, यज्ञदानतपःक्रियाः,
 प्रवर्तन्ते, विधानोक्ताः, सततम्, ब्रह्मवादिनाम्

म्हणून वेदमंत्रांचा उच्चार करणाऱ्याश्रेष्ठ पुरुषांच्या शास्त्रानें सांगितलेल्या
 यज्ञ, दान, तप इत्यादि क्रिया उँ' अक्षराचा उच्चार करून आरंभ होत असतात.

अध्याय सतरावा

तरि नामिं चि आखरें तीन्हीं । कर्मा आदि मध्ये निदानीं ।
प्रयुजाविं पै स्थानीं । इहिं तीन्हीं ॥ ३५१ ॥

हे चि एकी हातवटी । घडिली लोकिं किरिटी ।
आले ब्रह्मविद भेटी । ब्रह्माचिये ॥ ३५२ ॥

ब्रह्मासिं होआवेया येकिं । ते वेंचति यज्ञादिकिं ।
जे चावळले चोळखी । शास्त्रांचिया ॥ ३५३ ॥

तें आदि तंव उँकारु । ध्यानं करिति गोचरु ।
पाठिं आणिति उच्चारु । चाचे ही तो ॥ ३५४ ॥

तेणें ध्यानं प्रकटें । प्रणवोच्चारें स्पष्टें ।
लागति मग चाटे । क्रियांचिये ॥ ३५५ ॥

आंधारिं अभंगु दिवा । अडविं समर्थु बोळावा ।
तैसा प्रणवु जाणावा । कर्मारंभीं ॥ ३५६ ॥

उचितदेवउदेशें । सुद्रव्यें धर्म्यें बहुवस्यें ।
द्विजद्वारा हवन हुताशें । त्याजिति पै ते ॥ ३५७ ॥

आहवनीयआदि चन्ही । निक्षेपरूपहवनिं ।
वेचिति पै निधानीं । फुडे होउनि ॥ ३५८ ॥

किंबहुना नाना याग । निष्पत्तीचें घेउनि आंग ।
करिति नावडतेयां त्याग । उपाधिचे ॥ ३५९ ॥

कां न्यायें जोडला पवित्रिं । भूम्यादिकिं स्वतंत्रीं ।
देशकालशुद्धपात्रीं । दैति दानें ॥ ३६० ॥

अथवा अकांतरा कृद्धीं । चांद्रायणें मासोपवासिं ।
शोखुनु गा धातुराशी । करीति तपें ॥ ३६१ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

७६१

तरी परब्रह्माच्या उँ, तत्, सत् या तिन्ही अक्षरांची कर्माच्या आरंभीं,
मध्यंतरी व शेषटी अशा तीन स्थानी निश्चित योजना कराची,

हीच विनियोगाची रीती जाणून घेऊन, अर्जुना !
ब्रह्मवेत्ते कर्मे करीतच परब्रह्माचे भेटीस आले,

शास्त्राला जाणून जे बोलतात, ते ब्रह्माशीं ऐक्य
होण्याकरितां, ते यज्ञादिकर्माचा त्याग करीत नाहीत.

ते पुरुष कर्माच्या आरंभी तर ध्यानानें ओंकार सिद्ध
करतात व मागाहून वाणीनेही त्याचा उच्चार करतात,

याप्रमाणे उँकाराचे ध्यान सिद्ध झाल्यावर व नंतर ओंकाराचा
उच्चार स्पष्ट झाल्यावर मग क्रिया करायला सांगतात,

त्याप्रमाणे आंधारामध्ये केव्हाही न विझणारा दिवा असावा किंचा रानांत जसा
बलाढ्य मनुष्य संगती घ्यावा, तसाच कर्माच्या आरंभाला प्रणवाचा आधार घ्यावा.

धर्माने मिळविलेलें पुष्कळ द्रव्य वेदांत सांगितलेल्या देवतेला अर्पण
करण्याच्या हेतूने ब्राह्मणद्वारा अथवा अग्नीच्या मुखानें यज्ञ करतात;

ते शास्त्रोक्तविधिपूर्वक दक्षतेनें आहवनीयादि
अग्नींत त्यागात्मक हवनानें यज्ञ करतात,

फार काय सांगावें ! नाना प्रकारचे यज्ञ निष्पन्न
करून, नावडत्या ज्या उपाधी, त्यांचा त्याग करतात.

किंचां न्यायानें मिळविलेलें पवित्र द्रव्य व भूमी, पवित्र
शुद्ध अशा देशकालांच्या व पात्रांच्या ठिकाणीं दान देतात.

किंचा एक दिवसाआड एकदा भोजन करणे आणि चंद्रायण व्रत
पाळून, आपलें शरीर शुद्ध करून तपाचें आचरण करतात.

येवं यज्ञदानतपें । जियें गाजति बंधरूपें ।
तैं तैं चि होये सोहपें । मोक्षाचें तेयां ॥ ३६२ ॥

स्थळिं नाचा जिया दाटिजे । जळिं तिया चि जेचिं तरिजे ।
तेचि बंधकिं कर्मां सूटिजे । नावें येणें ॥ ३६३ ॥

परि हें असो ऐसिया । यज्ञदानादिक्रिया ।
ॐकारें सावाइलिया । प्रवर्तती ॥ ३६४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

'तत्' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून फलाची आशा न ठेवतां यज्ञ, तप
आणि दान वगैरे अनेक प्रकारच्या क्रिया मोक्षार्थी लोक करीत असतात.

तिया मोटकिया जेथ फळिं । रिगों पांति जिये काळिं ।
प्रयुजीति तिये काळिं । तच्छब्दु हा ॥ ३६५ ॥

जें सर्व ही जगापरौतें । जें एक सर्व ही देखतें ।
जें तच्छब्दें बोलिजे तें । पैल वस्तु ॥ ३६६ ॥

तें सर्वादिकत्वं चित्तीं । तद्रूप ध्याउनि सुमती ।
उच्चारें हिं व्यक्ती । आणीति पुडुतीं ॥ ३६७ ॥

ह्मणति तद्रूपब्रह्मा तिया । फळिं येति क्रिया ।
होंतु आह्मां भोगाचेया । काहिं चि नुरो ॥ ३६८ ॥

ऐसैं तदात्मक ब्रह्म । तेथ उगाणून कर्म ।
आंग झाडीति न मम । एणें बोलें ॥ ३६९ ॥

आतां ॐकारें आदरिलें । तत्कारें समर्पिलें ।
इया रीतिं जेया आलें । ब्रह्मत्व कर्मी ॥ ३७० ॥

याप्रमाणे जी यज्ञ, दान, तपे हीं जीं कर्म बंधनरूप म्हणून प्रसिद्ध आहेत, तीच
यज्ञादिक कर्म, आचरून, त्यांच्याच द्वारे ते ब्रह्मचेते लीलेनें मोक्षपद गांठतात
जमिनीवर ज्या होड्या जड वाटतात, त्यांच्याच योगाने जलाशय तरून
जाता येतो, त्याचप्रमाणें या नामाच्या साहायनें बंधक कर्मांमधून मुक्तता होते.

परंतु हा विस्तार पुरे. या यज्ञ, दान वगैरे ज्या क्रिया
आहेत, त्या ॐकाराच्या साहायनें हितकारक होतात.

तत्, इति, अभिसंधाय, फलम्, यज्ञतपःक्रियाः,
दानक्रियाः, च, विविधाः, क्रियन्ते, मोक्षकाङ्क्षिभिः

अर्जुना, लक्षांत घे, त्या क्रिया जेव्हां फळामध्यें अल्पसा प्रवेश करूं
पाहतात. त्या ठिकाणी वेदवेत्ते 'तत्' या शब्दाचा उपयोग करतात.

जें परब्रह्म सर्व मायाकृत जगाच्या पलीकडेचें, व जें एकटें सर्वाला
पाहूं शकतें, असें जे परब्रह्म तें 'तत्' या शब्दानें म्हणतात.

हे बुद्धिमान अर्जुना, तें तत् नामाचें ब्रह्म सर्वांच्या आरंभीचें आहे
त्याचे चित्तांत ध्यान करून मग उच्चारानें तें स्पष्टतेस आणतात.

आणि असे म्हणतात कीं, तद्रूपी जें ब्रह्म, त्यालाच या सर्व क्रिया
आपापल्या फळांसह अर्पण होवोत; आम्हाला भोगावयाला कांहीं उरूं नये,

येणेंप्रकारें तदात्मक ब्रह्माला सर्व कर्म समर्पित करून
आपण "न मम" असे म्हणून आपले आंग झाडून टाकतात,

ॐकाराने कर्माचा आरंभ करून तत् शब्दानें जें समर्पित केलें
आहे, अशा रीतीने ज्या कर्माला परब्रह्मस्वरूप प्राप्त झाले,

तें कर्म किर ब्रह्माकारें । जालें तेणें हिं न सरें ।
जें करितेनसिं दुसरें । आहे ह्यणौनि ॥ ३७१ ॥

मीठ आंगें जळिं विरे । परि क्षारता वेगळी उरें ।
तैस्यें कर्म ब्रह्माकारें । जाण तें द्वैत ॥ ३७२ ॥

आणि दुजें जंच घडे । तंच संसारभय जोडे ।
हें दे३० आपुलेन तोंडें । बोलति वेदें ॥ ३७३ ॥

ह्यणौनि परतत्वे ब्रह्म असे । तें आत्मत्वे परिचसे ।
सच्छब्दु रिणादोस्यें । ठेविला देवें ॥ ३७४ ॥

तरि ॐकारु तत्कारिं । जें आलें ब्रह्मकर्म शरीरीं ।
जें प्रशस्तादि बोलचरी । वाखाणिलें ॥ ३७५ ॥

प्रशस्ते कर्मिं तिये । सच्छब्दु विनियोगु आहे ।
तो चि आइकां होये । तैसा सांघों ॥ ३७६ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

अस्तित्व आणि चांगलेपणा दाखविण्याकरितां 'सत्' हा शब्द योजला जातो;
आणि हे पार्था ! प्रशस्त कर्माचे ठिकाणीं 'सत्' शब्दाचा उपयोग कतात.

तरि सच्छब्दे एणें । आटूनि असंताचें नाणें ।
दाविजे अव्यंगवाणें । सत्तेचें रूप ॥ ३७७ ॥

जें सत्तेचें कालें देजें । हों नेणे चि अनारिस्यें ।
आपणपां आपण असे । अखंडीत ॥ ३७८ ॥

हें दीसत जेतुलें आहे । तें असंतपणें जें नोहे ।
देखतां रूपिं सोये । लाभे जेयाची ॥ ३७९ ॥

तें कर्म खरोखर जरी ब्रह्मरूप झालें, पण तेवढ्यानें तें संपत
नाहीं, कारण ते कर्म ब्रह्माहून भिन्न राहून द्वैत कायम राहते,

मीठ पाण्यांत टाकलें असतां विरून जातें, परंतु मिठाचा खारटपणां
पाण्याहून वेगळा राहतो; त्याप्रमाणे कर्माचे ब्रह्माकार भासणे, हे द्वैतच होय,

आणि जोपर्यंत द्वैत आहे, तोपर्यंत संसारभय जात नाहीं,
हे भगवंतानीच आपल्या वेदरूपीमुखाने सांगून ठेवले आहेत,

म्हणून, ब्रह्माच्य ठिकाणीं असलेलें द्वैत उरते ते आत्मत्वाने, ऐक्याने
अनुभवास यावे या हेतूने देवांनी 'सत्' शब्दाची योजना केली आहे.

तर ओंकार च तत्कार यांच्या विनियोगानें जें कर्म शरीरांत
ब्रह्मरूप केलें गेलें, तें 'प्रशस्त' इत्यादि शब्दांनीं वाखाणलें जातें.

प्रशस्त कर्माचे ठिकाणीं 'सत्' शब्दाचा विनियोग
असतो तोच कसा लावला जातो, हे सांगतो ऐक,

सद्भावे, साधुभावे, च, सत्, इति, एतत्, प्रयुज्यते
प्रशस्ते, कर्मणि, तथा, सत्, शब्दः, पार्थ, युज्यते

तर या 'सत्' शब्दानें 'असत्' पदार्थमात्राचा निरास करून,
अविनाशी भावरूप सत्तेचे निर्दोषस्वरूप दाखविले जाते,

हें जें 'सत्' तें मात्र कालस्थळानें कधींही बदलत
नसतें, आणि आपणच आपल्या ठायीं अखण्डित असतें.

हें जें सर्व दृश्यमान जगत्, ह्याचा मिथ्या भास ज्या 'सत्' शब्दाच्या
लाभानें नाहींसा होऊन ज्या ब्रह्मवस्तूच्या स्वरूपाचा आश्रय लाभतो.

अध्याय सतरावा

तेणेंसिं प्रशस्त तें कर्म । जें जालें सर्वात्मक ब्रह्म ।
देखिजे करुनि सम । ऐक्यबोधें ॥ ३८० ॥

तेथ ॐकारु तत्कारें । जें कर्म दाखिलें ब्रह्माकारें ।
तें गीळुनु होइजे एकसरें । चिन्मात्र चि ॥ ३८१ ॥

ऐसा हा अंतरंगु । सच्छब्दाचा विनियोगु ।
जाण ह्मणे श्रीरंगु । मी न ह्मणें हो ॥ ३८२ ॥

ना मी चि जरि ह्मणें । तरि श्रीरंगिं दूजे हें उणें ।
ह्मणौनि हें बोलणें । देवाचें चि ॥ ३८३ ॥

आतां आणिकी ही परी । सच्छब्दु हा अवधारीं ।
सात्विका कर्मा करी । उपकारु जो ॥ ३८४ ॥

तरि संतें चि कर्में चांगें । चाळिलिं अधिकारबगें ।
परि एकाधेनि अंगें । हीणवति जै ॥ ३८५ ॥

तें उणें एक अवेचें । शरीर ठाके आघचें ।
कां अनेग हान भावे । राभस्याची गती ॥ ३८६ ॥

तैस्यें एकें चि गुणेंविण । संत चि परि असंतपण ।
कर्म करि गा जाण । जिये वेळे ॥ ३८७ ॥

तेधवां ॐकारु तत्कारीं । सावायिला चांगी परि ।
सच्छब्दु कर्मा करी । जीर्णोद्धारु ॥ ३८८ ॥

तें असंतपण फेडी । आणि सद्वाचाचिये रूढी ।
निज सत्वाचिया प्रौढी । सच्छब्दु हा ॥ ३८९ ॥

वोषध जैस्यें रोगिया । कां सावाॐ ये भंगलेया ।
सच्छब्दु कर्मा वेगळेया । तैसा जाण ॥ ३९० ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

७६४

सर्वात्मक ब्रह्म झालेलें जें प्रशस्त कर्म, त्याचे त्या सत्संज्ञक
ब्रह्माशीं ऐक्य करून, त्यास आपल्यासह अद्वैत अनुभवानें पाहावे.

तर ॐकार व तत्कार यांच्या योगानें कर्म ब्रह्मस्वरूप
झाल्याचें दाखविलें, तें गिळुन एकदम ब्रह्ममात्र व्हावें;

असा हा सत् शब्दाचा अंतःकरणातील विनियोग आहे
अस्यें भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात-हे मी म्हटले नाही.

मीच म्हणतो अस्यें जर म्हटलें, तर भगवंतांसंबंधें द्वैतभावाचा
दोष त्यांत उद्भवतो ! म्हणून हें बोलणे देवाचेंच आहे.

आणखी दुसरे असे की या 'सत्' शब्दाचा आणखीही
एक प्रयोग जो सात्विक कर्मावर उपकार करतो, तो ऐक.

सात्विक कर्में अधिकाारानुसार चांगली अनुष्ठिली जात
असता जेव्हां तीं कांहीं कारणानें एखद्या अंगानें हीण होतात,

तेव्हां, शरीराचा एखादा अवयव कमी असला म्हणजे सर्व शरीराच्या हालचालीस
अडथळा येतो, किंवा ज्याला चाक नाही अशा गाड्याची गती जशी खुंटते,

त्याप्रमाणे जेव्हा एका गुणाच्या उणेपणामुळे
सत्कर्मच असतकर्मपणा धारण करते;

तेव्हां ॐकार व तत्कार यांच्या साहाय्यानें
'सत्' शब्द कर्माचा जीर्णोद्धारकरतो.

हा 'सत्' शब्द आपल्या सद्वाचाचा भारदस्तपणामुळे कर्माचें
असत्पण न्हींसे करून त्यास सद्वाचाच्या योग्यतेस आणतो.

दिव्य औषध जस्यें रोग्याला बरें करते, किंवा भग्नचित्त माणसाला धीराच्या शब्दांनी
त्यास पुन्हा धैर्य येतें तसा व्यंगमुक्त कर्माला सत् शब्द तारक आहे असे समज.

अथवा काहिं प्रमादे । कर्म आपुलिये मयदि ।
चूकौनि पडे निषिद्धे । वाटे हान ॥ ३९१ ॥

चालतेया मार्गु सांडे । पारखियासि अखरें पडे ।
राहाटीमाजि न घडे । काइ काइ ॥ ३९२ ॥

हणौनि तैसी कर्मा । राभस्यें सांडे सीमा ।
असाधुत्वाचेया दुर्नामा । येवों पाहे जै ॥ ३९३ ॥

तेथ हा गा सळब्दु । ययेरिं दो प्रबुद्धु ।
प्रयुंजिला करी साधु । कर्मातें तेया ॥ ३९४ ॥

लोहा परिसाची घृष्टि । चोहळा गंगेची भेटि ।
मृत्या जैसी वृष्टि । पीयुषाची ॥ ३९५ ॥

पैं असाधु कर्मा तैसा । सळब्दु वीरेशा ।
हें अस्यो गौरवु चि ऐसा । नामाचा येया ॥ ३९६ ॥

घेउनि येथिचें वर्म । जें विचारीसि हें नाम ।
तें केवळ हें चि ब्रह्म । जाणसी तूं ॥ ३९७ ॥

पाहे पां ॐतत्सत् ऐसें । हें बोलणें तेथ नेत असे ।
जेथौनि कां प्रकाशे । दृश्यजात ॥ ३९८ ॥

तें तंव निर्विशिष्ट । परब्रह्म चोखट ।
तेयाचें हे आंतुवट । व्यंजक नाम ॥ ३९९ ॥

परि तो आश्रयो आकाशा । आकाश चि कां जैसा ।
येया नामा नामियां तैसा । अभेदु असे ॥ ४०० ॥

उदैला आकाशीं । रवी चि रवीतें प्रकाशी ।
हे नामव्यक्ति तैसी । ब्रह्मा करी ॥ ४०१ ॥

अथवा कांहीं प्रमादानें कर्म आपली मर्यादा
सोडून जर निषिद्ध कोटीत गेले तर,
चालणारा आहे तोच मार्ग चुकतो, किंवा परीक्षकच
एखादे वेळी फसतो, व्यवहारामध्ये काय काय घडत नाही ?
म्हणून अशा प्रकारें अविचारीपणामुळें जेव्हां कर्माची मर्यादा
सुटते व तें कर्म जेव्हां दुष्कर्माच्या वाईट नांवाला येऊं पाहतें,
अर्जुना, ओंकार आणि तत्कार या दोहोंपेक्षां ज्ञाता असा जो हा 'सत्'
शब्द त्याची योजना केली असतां, तो त्या कर्माला निर्मळपणा आणतो,
ज्याप्रमाणे लोखंडाला परिसाचा संसर्ग व्हावा, किंवा
ओहोळाला गंगेशी संगम अथवा मृतावर अमृताचे सिंचन व्हावे.
तसाच, वीरश्रेष्ठा अर्जुना, अपूर्ण व निषिद्ध अशा कर्माला 'सत्' शब्द
लावण्याचा प्रयोग कल्याणकारक होतो, एवढें या शब्दाचें महत्त्व आहे,
या स्पष्टीकरणार्थें रहस्य ध्यानांत घेऊन, जेव्हां तूं या ब्रह्मनामाचा विचार
करशील, तेव्हां हें केवळ परब्रह्मच आहे, असें तुझ्या अनुभवास यईल.
हे पहा अर्जुना ! जेथून हे दृश्यजगत् प्रगट होते त्या
ठिकाणाप्रत 'ॐतत्सत्' या नामाचा उच्चार जीवाला पावचितो.
ते ठिकाण म्हणजे केवळ, अखंड, शुद्ध, परब्रह्म होय,
व ॐ-तत्सत् हें त्याचें अंतर्गत दर्शक नाम आहे.
ज्याप्रमाणे आकाशाला आकाशच आश्रय आहे, तद्वत्
ॐतत्सत् या नामाला या नामांतच अखंड आधार आहे.
आकाशात सूर्य उगवला असता सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करतो,
त्या प्रमाणे 'ॐ-तत्-सत्' हे नाम ब्रह्माला प्रकाशित करते,

ह्यणौनि त्र्यक्षर हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म ।
या ही लागि कर्म । जे जे कीजे ॥ ४०२ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

म्हणून हे तीन अक्षरांचे 'ॐ तत्सत्' हें नाम नव्हे, तर केवळ
ब्रह्म आहे, असे जाण; या कारणास्तव जें जें करण्यांत येईल,

यज्ञे, तपसि, दाने, च, स्थितिः, सत्, इति, च, उच्यते,
कर्म, च, एव, तदर्थीयम्, सत्, इति, एव, अभिधीयते

तसेच यज्ञ, तप च दान यांमध्ये जी स्थिती असते, यालाच सत् म्हणतात.
आणि त्या परमात्म्यासाठी केलेल्या कर्मांलाही सत् असेंच म्हणतात.

ते याग अथवा दाने । तपादिकें हिं गहनं ।
तियें निफजति कां न्यूनं । होउनि ठांतु ॥ ४०३ ॥
परिसाचां वोरकळीं । नाहिं चोखाकीडाची बोली ।
तैसी ब्रह्मीं अर्पिता केलीं । ब्रह्म चि होंति ॥ ४०४ ॥
उणेया पुरेयाचिया परिं । नुरती चि तेथ अवधारिं ।
निवडूं न यंति सागरिं । जैसिया नदी ॥ ४०५ ॥
एवं पार्था तुजप्रति । ब्रह्मनामाची हे शक्ति ।
सांघितली उपपत्ति । डोळसा गा ॥ ४०६ ॥
आणि एका एका ही आखरा । वेगळवेगळा वीरा ।
विनियोगु नागरा । बोलिल्लों रीती ॥ ४०७ ॥
आतां एवं सुमहिम । ह्यणौनि हें ब्रह्मनाम ।
जाणितलें किं सुवर्म । राया तुवां ॥ ४०८ ॥
तरि येथौनि याची श्रद्धा । उपलविली हो सर्वदा ।
जेयाचें जालें बंधा । उरों नेंदी ॥ ४०९ ॥
जिये कर्मी हा प्रयोगु । अनुष्ठिजे सविनियोगु ।
तेथ अनुष्ठिला होये सांगु । वेदु चि तो ॥ ४१० ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

मग तें यजन असो, कीं दान असो, अथवा कठीण तप असो;
ती यथासांग शेवटाला जावो किंवा कांहीं न्यून पडून अर्धघट राहो,
पण परिसाच्या स्पशानि झालेल्या सोन्याच्या कसोटींत जसे चांगलें सोनें आणि हिणकस
सोनें, ही भाषाच संपते, तद्वत तीं सर्व कर्मे ब्रह्मार्पण केलीं म्हणजे ब्रह्मरूपच होतात.
समुद्रांत मिसळलेल्या नद्या जशा निरनिराळ्या निवडतां येत नाहीत, त्याप्रमाणें
परब्रह्माला कर्मे अपर्ण केली असता अधिक किंवा उणें हा भेद उरत नाही हे पक्के समज,
याप्रमाणें, हे ज्ञानवंता अर्जुना, तुला या
ब्रह्मनामाच्या सामर्थ्याचा विचार सांगितला.
आणि हे वीरा पार्था, या ब्रह्मनामातील एक एक अक्षराचा
विनियोग करण्याची वेगवेगळी रीतही सांगितली.
याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्मनामाची ही अशी थोरवी
आहे, तुला आतां याचें रहस्य समजलें ना ?
तर मग आजपासून या नामाची श्रद्धा तुझ्या ठायीं विकास पावू दे, कारण
या नामाच्या विनियोगानें झालेलें कर्म. जन्ममरणरूपी बंधाला उरू देत नाही.
जें कर्म करतांना 'ॐ-तत्-सत्' या ब्रह्मज्ञानाचा उच्चार होऊन जो
अनुष्ठिला जातो, तेथे वेदाचेच अनुष्ठान होते असे जाणावे.

अश्रद्धया, हुतम्, दत्तम्, तपः, तप्तम्, कृतम्, च, यत्,
असत्, इति, उच्यते, पार्थ, न, च, तत्, प्रेत्य, नो, इह

हे अर्जुना ! अश्रद्धेने केलेले हवन, दिलेले दान, आचरलेले तप व केलेले कर्म जें असेल,
त्याला असत् असें म्हणतात. तरी त्याचे इहलोकी किंवा परलोकी फळ मिळत नाही.

सांडूनि हे सोए । मोडूनि श्रद्धेची बाहे ।
दुराग्रहाची चि त्राये । वाढउनियां ॥ ४११ ॥
मग अश्वमेधां कोडी कीजे । रत्ना भरूनि पृथिवी दीजे ।
एकांगुष्ठीं हि तपिजे । तपसहस्त्रीं ॥ ४१२ ॥
जळाशेयाचेन नावें । समुद्र ही कीजतु नवे ।
परि किंबहुना आघवे । वृथा चि तें ॥ ४१३ ॥
पाषाणावरि वर्षलें । जैसें भस्मीं हवन केलें ।
कां खेवं दीधलें । साउलिये ॥ ४१४ ॥
नातरि जैसें चडकणां । गगन हाणितलें अर्जुना ।
तैसा समारंभु सुना । गेला चि तो ॥ ४१५ ॥
घाणा गाळिले खडे । तेल ना पेंडी जोडे ।
तैसें दळिद्र तेवडें । ठेलें चि आंगी ॥ ४१६ ॥
गांठि बांधली खापरी । एथ अथवा पैली तीरीं ।
न सरौनि जैसी मारी । उपवासिं गा ॥ ४१७ ॥
तैसें कर्मजातें तेणें । नाहिं इहिकीचें भोगणें ।
तेथ परत्र कें कवणें । आक्षेपाचें ॥ ४१८ ॥
ह्यणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा । सांडूनि कीजे तो धांधा ।
हें असो सीणु नसुदा । दृष्टादृष्टीं ॥ ४१९ ॥
ऐसे कलुषकरीकेसरी । त्रितापतिमिरतमारी ।
श्रीवीरचरनरहरी । बोलीलें तेणें ॥ ४२० ॥

अथवा नामाचा हा मार्ग टाकून, व कर्माला लागणाऱ्या
श्रद्धेचा हातभार नुसत्या दुराग्रहाच्या बळावर, मोडून,
मग कोट्यवधि अश्वमेध केले, रत्नजडित वसुंधरा दान
दिली, एका अंगठ्यावर उभे राहून हजारो वर्षे तप केले,
अथवा फार काय सांगायचे ! जलाशय निर्माण करण्याच्या नावाखाली गोड्या
पाण्याचासमुद्र बांधला, पण अशा सर्व गोष्टी करणें केवळ निष्फळ होय.
ज्याप्रमाणें खडकावर पाऊस पडावा, किंवा भस्मामध्यें
आहुती दिल्या, किंवा साचलीला आलिंगन दिलें.
किंवा अर्जुना ! आकाशाला मारलेली थापड व्यर्थ होय,
तसाच हा सर्व कर्म समारंभही, वायांच गेला असें होतें.
घाण्यामध्ये गोटे गाळले असतां ज्या प्रमाणें तेल कीं पेंडही
मिळत नाही, परंतु स्वतःचे दारिद्र्य तेवढे कायम राहाते
कडोसरीला खापर लावलें, आणि या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही देशांत
गेलें, तरी तिला जसें कांहींही मोल न येतां, जसा माणूस उपाशीं मरतो,
त्या प्रमाणें या नामाच्या श्रद्धेशिवाय केलेल्या सर्व कर्मांनीं ऐहिक लाभही
होत नाही, मग परलोकातील भोग मिळतील, अशी आशा कशी जकरावी ?
म्हणून ब्रह्मनामाविषयीं श्रद्धा न ठेवतां जें कर्म कराचें, त्यांत
कांहीं अर्थ नाही कारण तो इहपरलोकीं नुसता शीण आहे.
पापरूपी हत्तीला मारणारा सिंह, चिचिध दुःखरूप अंधाराचा नाश
करणारा सूर्य, चीरश्रेष्ठ, भगवान् श्रीकृष्ण, यांनीं असें भाषण केलें.

तेथ निजानंद बहुवस्या- । माजि अर्जुन तो सहसा ।
हारतला चंद्रु जैसा । चांदिणेन ॥ ४२१ ॥

आहो संग्रामु हा वाणिया । मापें नाराजांचिया अणियां ।
सूनि मांस घे मवणियां । जीवितेंसि ॥ ४२२ ॥

ऐसेयांचां हिं घरिं कर्कसैं । भोगिजत । स्वानंदराज्य कैसैं ।
आजि भाग्यउदो हान असे । आनी ठांडं ॥ ४२३ ॥

संजयो ह्मणे कौरवराया । गुणा रिझों ये रिपुचेया ।
आणि गुरु ही हा आमचेया । सुखाचा स्वामि ॥ ४२४ ॥

हा न पुसता हे गोठि । तरि देवो सोडिते कां गांठि ।
तरि कैसेनि आह्मा भेटि । परमार्थेंसिं ॥ ४२५ ॥

होंतों अज्ञानाचां आंधारां । वोसंतीत जन्मवारा ।
तें आत्मप्रकाशमंदिरा- । आंतु आणिलों ॥ ४२६ ॥

येवडा आह्मां तुह्मां थोरु । केला एणें उपकारु ।
ह्मणौनि हा व्याससहोदरु । गुरुत्वें होए ॥ ४२७ ॥

तेविं चि संजयो ह्मणे चितीं । हा अतिसो या नृपती ।
खुपैल ह्मणौनि केती । बोलो असो ॥ ४२८ ॥

ऐसी बोली सांडिली । मग येरीची गोठि आदरिली ।
जे पार्थ कां पूसिली । श्रीकृष्णातें ॥ ४२९ ॥

तें चि जैसें जाणणें । तैसें मी हीं करीन बोलणें ।
आइकिजो ज्ञानद३० ह्मणे । निवृत्तीचा ॥ ४३० ॥

तेव्हां, आत्मानंदांत निमग्न झालेला अर्जुन चंद्र जसा
चांदण्यानें झांकला जातो तसे स्वतःचे देहभान विसरला.

अहो, संग्राम हा केवळ वाणी असून, वाणांचीं अग्नें हींच
कोणी मापें, त्यांनीं जीविताचें जणूं काय मापच घेतो आहे.

अशा दुर्घट प्रसंगीं आत्मानंदाचे भरांत तो अर्जुन स्वानंदाचे
साम्राज्य कसे भोगित आहे, असा हा भाग्योदय अन्यत्र दुर्लभ

संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला, हे कौरवेश्वरा धृतराष्ट्रा, शत्रूच्या गुणांनीसुद्धा
संतोष व्हावा आणि हा अर्जुन तर या वेळीं आमच्या सुखाचा गुरूही आहे.

अहो, या अर्जुनानें जर प्रश्नच विचारला नसता, तर देवांनी आपले हृदय
कशाला सांगितलें असते, आणि आमची परमार्थांशीं गांठ कां पडली असती ?

आम्ही अज्ञानाच्या अंधारांत जन्माच्या वाऱ्या करीत होतो, तोंच
यानें आम्हांला आत्मज्ञानाच्या प्रकाशमंदिरांत आणून सोडलें आहे.

या अर्जुनानें तुम्हां आम्हांवर एवढा उपकार केला आहे,
म्हणून गुरूच्या नात्यानेंही व्यासांचा भाऊच आहे.

असें उघड बोलल्यावर संजय मनांत म्हणूं लागला, कीं हें माझें
बहू बोलणे या राजाला खुपेल. तेव्हां आतां आणखी न बोलणेंच बरें.

असा विचार करून त्यानें आपलें बोलणें सांपविलें. आणि मग अर्जुनानें
जी गोष्ट श्रीकृष्णाला विचारली होती ती सांगण्यास त्यानें आरंभ केला.

निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात, संजयानें जसें केलें,
तदनुपच व्याख्यान मीही करीन, तें श्रोत्यांनी ऐकावें,

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः